

EL LLIBRE *QÜESTIONS DE VIDA*
DE MOIXÉ NATAN, JEU DE TÀRREGA
Estudi preliminar, edició crítica i traducció catalana
d'una col·lecció medieval
de proverbis hebreus

Tesi presentada per JOSEP XAVIER MUNTANÉ I SANTIVERI per a
l'obtenció del títol de doctor en Filologia Semítica

ADVERTIMENT. La consulta d'aquesta tesi queda condicionada a l'acceptació de les següents condicions d'ús: La difusió d'aquesta tesi per mitjà del servei TDX (www.tesisenxarxa.net) ha estat autoritzada pels titulars dels drets de propietat intel·lectual únicament per a usos privats emmarcats en activitats d'investigació i docència. No s'autoritza la seva reproducció amb finalitats de lucre ni la seva difusió i posada a disposició des d'un lloc aliè al servei TDX. No s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant al resum de presentació de la tesi com als seus continguts. En la utilització o cita de parts de la tesi és obligat indicar el nom de la persona autora.

ADVERTENCIA. La consulta de esta tesis queda condicionada a la aceptación de las siguientes condiciones de uso: La difusión de esta tesis por medio del servicio TDR (www.tesisenred.net) ha sido autorizada por los titulares de los derechos de propiedad intelectual únicamente para usos privados enmarcados en actividades de investigación y docencia. No se autoriza su reproducción con finalidades de lucro ni su difusión y puesta a disposición desde un sitio ajeno al servicio TDR. No se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al resumen de presentación de la tesis como a sus contenidos. En la utilización o cita de partes de la tesis es obligado indicar el nombre de la persona autora.

WARNING. On having consulted this thesis you're accepting the following use conditions: Spreading this thesis by the TDX (www.tesisenxarxa.net) service has been authorized by the titular of the intellectual property rights only for private uses placed in investigation and teaching activities. Reproduction with lucrative aims is not authorized neither its spreading and availability from a site foreign to the TDX service. Introducing its content in a window or frame foreign to the TDX service is not authorized (framing). This rights affect to the presentation summary of the thesis as well as to its contents. In the using or citation of parts of the thesis it's obliged to indicate the name of the author.

CAPÍTOL II

INTRODUCCIÓ A L'OBRA ESCRITA DE MOIXÉ NATAN DINS DEL CONTEXTE LITERARI MEDIEVAL DEL GÈNERE DIDÀCTIC I SAPIENCIAL DE LES COL·LECCIONS DE PROVERBIS

La baixa edat mitjana fou un període de revifalla espiritual com a reacció, gairebé lògica, a una religió influïda de manera excessiva per les dinàmiques i la voluntat dels poderosos a les quals, més que convertir, aquella s'hi havia acabat apuntant de ple. Valors com la fidelitat als orígens, l'autenticitat en les maneres, l'ascesi en relació al món o la solidaritat envers la resta de correligionaris van anar essent assumits com a ideals de vida per les bases senzilles del cristianisme i del judaisme europeus. El salt a la mística restava a l'aguait d'alguns d'aquests fidels més devots... El sentiment religiós de la societat baixmedieval anà impregnant la realitat sencera en les seves dimensions més variades i la literatura no en fou l'excepció, tal com en aquestes pàgines tindrem l'ocasió de comprovar en relació a l'obra paremiològica de Moixé Natan.

1. ELEMENTS INTRODUCTORIS DE LA FIGURA LITERÀRIA DE MOIXÉ NATAN

El relleu de la figura històrica de Moixé Natan justifica per si sol un estudi acurat d'aquest personatge. Ara bé, el nostre interès pel jueu targarí se centra en un aspecte que ha estat referit només de passada en el capítol precedent: la seva vocació com a escriptor i la producció literària fruit d'aquesta dedicació.

En dos dels poemes d'elogi amb què Moixé Natan va ser obsequiat, quan va presentar la seva particular i genuïna col·lecció de proverbis, pel seu amic poeta Xelomó Bonjudà,¹ s'afirma que la seva producció literària comprenia obres escrites en dues llengües: en לשון קודש (*laixon qodeix*), és a dir, l'hebreu o «llengua sagrada» i en לעז (*laaz*), això és, en «llengua estrangera», s'entén que en relació a l'hebreu; en el cas de Moixé Natan la llengua estrangera a l'hebreu que tenia més a prop era el català.

Si ens atenem a la justificació que, segons Xelomó Bonjudà, motivaria l'elecció d'una o altra llengua, veiem que l'hebreu és per als מתי בין (*meté vin*), és a dir, per als «homes (òbviamment jueus) intel·ligents», mentre que el català és per al דלת עם (*dalat am*), això és,

---

¹ D'altra banda, aquests poemes són l'únic que ha romàs de l'obra escrita de Xelomó Bonjudà, veg. JAUME RIERA, «Literatura en hebreu dels jueus catalans», *Miscellania Barcinonensia*, 37, 1974, p. 43.

l'«humil del poble», el jueu amb poc domini de l'hebreu i també per als לעוזות (*laazot*), els «estrangers».²

Aquest darrer destinatari: el català no jueu, apareix dues vegades en els poemes encomiàstics de Xelomó Bonjudà i, d'aquesta manera, queda ben definit dins de les intencions literàries de Moixé Natan. El podem situar al mateix nivell que el del lector culte jueu, en clar contrast, en canvi, amb els potencials receptors jueus de la seva obra escrita en català que, al pertànyer al segment menys qualificat de la població jueva medieval, devien tenir paleses dificultats per a llegir-la en hebreu.³

No deixa de ser paradoxal que, tot i disposar de més referències documentals de la seva producció literària en català que de la seva obra en hebreu, tal com tindrem l'oportunitat de constatar en aquest capítol, no hagi romàs gairebé res de la primera, mentre que una part significativa de la segona hagi perviscut fins als nostres dies.

Si aprofundim en aquest aspecte, cal que deixem ben clar d'entrada que poden ser considerats una *rara avis* els escriptors jueus de la baixa edat mitjana que van ser capaços d'escriure una part important de la seva producció en hebreu i una altra part, també important i no

---

² La idea de pluralitat que comunica el fragment del vers on apareix aquest terme («i per als estrangers en cada llengua pronunciades») fa que ens plantejem si el poeta, a més del català, no tenia també en ment la traducció que es va fer al castellà d'una de les obres de Moixé Natan.

³ La pretesa intenció amb què Xelomó Bonjudà justifica l'obra en català de Moixé Natan quan va adreçada a jueus: per «l'abundor de la seva misericòrdia i bondat», reblaria l'escassa preparació intel·lectual i lingüística d'aquest col·lectiu de lectors, als quals un Moixé Natan condescendent no hauria volgut deixar d'instruir encara que, per a fer-ho, s'hagués vist obligat a emprar una «llengua estrangera».

merament accidental, en la llengua de la terra on vivien. A Catalunya el més freqüent és topar amb escriptors que van emprar l'hebreu de manera exclusiva. I són molts. Que, a més a més, haguessin utilitzat amb aptesa el català per a escriure, n'hem comptabilitzat només sis.⁴ Al davant d'aquest panorama tan migrat, encara resulta més cridanera l'existència d'un cas similar al de Moixé Natan a Castella: el jueu Sem Tob de Carrión i els seus cèlebres *Proverbios morales*, escrits en castellà i gairebé contemporanis als de Moixé Natan.⁵

---

⁴ A més de Moixé Natan, hem d'esmentar Iafudà Bonsenyor, torsimany d'Alfons II i Jaume II; els astròlegs, del temps de Pere III, Iaqov ben Avraham Itskhaq al-Qorsuno, a Barcelona, i Iaqov ben David ben Iom Tov Poel, a Perpinyà, que van elaborar taules astronòmiques en hebreu, llatí i català; Peres Trevot, de finals del segle XIV, autor d'un diccionari hebreu-romànic en català, i Khasdai Cresques, contemporani de l'anterior, autor d'un tractat anticristià en català; veg. estat de la qüestió a l'estudi de חיים שירמן, *תולדות השירה העברית בספרד הנוצרית ובדרום צרפת*, ירושלים, 1997, p. 549-550 nota 23, i J. RIERA, "Literatura en hebreu", pp. 33, 44 i 45.

⁵ L'autor jueu castellà és contemporani de Moixé Natan, ja que se sol datar la seva vida entre els darrers anys del segle XIII i els anys 70 del segle XIV. També la seva obra *Proverbios morales* (escrita suposadament entre 1355 i 1360) seria contemporània de *Qüestions de vida*. Els paral·lelismes que podem establir entre les dues figures són notables: quant a situació personal benestant, prestigi social dins de les seves respectives aljames, relacions amb la monarquia, bilingüisme literari, etc. Veg. IGNACIO GONZÁLEZ LLUBERA (ed.), *Santob de Carrión. Proverbios Morales*, Cambridge, 1947, pp. 1-10; AGUSTÍN GARCÍA CALVO (ed.), *Don Sem Tob: Glosas de Sabiduría o Proverbios Morales y otras rimas*, Madrid, 1974, pp. 9-40; SANFORD SHEPARD (ed.), *Sem Tob. Proverbios morales*, Madrid, 1985, pp. 9-72; PALOMA DÍAZ-MAS; CARLOS MOTA (ed.), *Sem Tob de Carrión. Proverbios morales*, Madrid, 1998, pp. 26-115.

Què va escriure Moixé Natan? Encara que més endavant descriurem de manera detallada la seva obra, el cert és que el gruix del que d'aquesta ens ha arribat el podem classificar, en termes generals, dins de la literatura didàctica i moral de la seva època. La seva especialitat serien les col·leccions de proverbis, de les quals n'hi ha testimonis tant en hebreu com en català. També es va sentir atret per determinats passatges bíblics que va parafrasejar poèticament i va recollir en forma de tractat, del qual n'hi ha testimonis tant de l'original en català com de la seva traducció castellana. Un altre vessant de la seva producció escrita és el resultat del seu interès per la litúrgia sinagoga i el formen els himnes que va compondre en hebreu per a algunes de les festivitats del calendari religiós jueu, alguns dels quals s'han conservat en diversos rituals.

Al davant d'això és ben comprensible que la primera impressió que de l'autor es forma qui s'apropa a la seva obra emfasitzi, com a element distintiu, la seva idiosincràsia religiosa i moralitzant. Certament la té, tal com podem comprovar en llegir els seus proverbis, encara que, tal com algú ha apuntat, pel dessor dels seus poemes s'hi percep com batega l'esperit burgès que, a mitjan segle XIV, ja començava a quallar amb força a casa nostra, a fora i a dins dels calls. Entre els jueus cultes i benestants aquesta nova manera de posicionar-se al davant de la realitat va acabar afaiçonant també la seva peculiar manera de plantejar-se el fet moral.

En el cas dels proverbis de Moixé Natan, l'eclosió d'aquest esperit burgès és especialment visible en la presència, entremig dels subjectes a què la moral tradicional jueva ja ens té acostumats, de certs temes i determinats continguts literaris que pressuposen una percepció i una visió del món burgeses, com ara: la preocupació pels vestits, els objectes

luxosos, el menjar i el beure, els negocis, etc.⁶ A més a més, les lectures pausades d'altres autors, que s'endevinen o clarament traspuen en els proverbis de Moixé Natan, reflecteixen també una actitud ben pròpia de la burgesia de la baixa edat mitjana: la seva inquietud per la cultura, especialment per la literatura.

---

⁶ Veg. ELEAZAR GUTWIRTH, «Widows, Artisans and the *Issues of Life*: Hispano-Jewish Bourgeois Ideology», a: BERNARD DOV COOPERMAN (ed), *In Iberia and Beyond. Hispanic Jews between Cultures. Proceedings of a Symposium to Mark the 500th Anniversary of the Expulsion of Spanish Jewry*, Newark; London, 1998, pp. 160-163.

2. L'OBRA EN CATALÀ DE MOIXÉ NATAN

Ben poca cosa és el que podem saber de la producció en català de Moixé Natan i quasi tot ja ha estat estudiat. L'any 1981 J. Riera es va apropar a aquesta part de l'obra de Moixé Natan per l'única via d'accés que encara roman oberta, tan bon punt es donen per desaparegudes totes les edicions manuscrites i impreses dels seus llibres catalans:⁷ la lectura atenta dels diversos inventaris medievals publicats (ja sigui de biblioteques privades ja sigui de béns mobles en general, entre els quals també s'hi inclouen els llibres) a la recerca de referències d'obres de Moixé Natan.⁸ D'entre els diversos inventaris escrutats, deu van donar un resultat positiu.

En sis d'ells apareix una obra de Moixé Natan i se l'anomena emprant només el nom del seu autor ja que, probablement, aquest deuria ser tot el que figurava a la coberta del llibre:⁹ «un romanç [...] apellat

---

⁷ O perdudes ja que, si encara en queda alguna, certament no s'ha trobat. Sobre la desaparició del manuscrit on figurava la versió castellana d'una de les obres de Moixé Natan, veg. ANTONIO RODRIGUEZ-MOÑINO, *Historia de una infamia bibliográfica. La de San Antonio de 1823. Realidad y leyenda de lo sucedido con los libros y papeles de don Bartolomé José Gallardo. Estudio bibliográfico*, Madrid, 1965, p. 118 núm. 151; JAUME RIERA I SANS, "Les obres catalanes de Mossé Natan (segle XIV), a: JOSEP MASSOT I MUNTANER (coord.), *Miscel·lània Pere Bohigas/1*, Amsterdam; Barcelona, 1981, p.102 nota 19.

⁸ Ja es veu que, en aquest cas, el mitjà d'investigació ben poca cosa té a veure amb el contingut de les obres i se centra, més aviat, en l'existència de les mateixes, veg. J. RIERA, "Les obres catalanes", pp. 96-99.

⁹ Aquesta referència nominal de l'autor va adoptant diverses combinacions i variants al llarg dels testimonis consultats: d'una banda, el «Mossé» original es transforma fins a

mossen assan»;¹⁰ «altro libre [...] appellat *mossen Asaus (?)*»;¹¹ «un libre appellat *Moss assan*»;¹² «libre appellat *Mossen Assans*»;¹³ «un mestre *asan*»;¹⁴ «hun libre [...] en que ha compter e part de [...] e *mossèn Assant*».¹⁵ Cal tenir present que en alguns d'aquests inventaris s'indica altres llibres utilitzant clarament un títol, el que amb tota probabilitat

---

convertir-se en la fórmula de respecte *mossèn* o, en un cas, el títol d'ofici *mestre*; per l'altra banda, el «Naçan» es manté com a tal una sola vegada, mentre que a la resta assumeix altres formes: *Asan*, *Assan* (*Arsau*), *Açan*, *Assant*, *Asans* (*Asaus*) i *Assans*. Aquestes variacions no s'allunyen gaire de les que, al capítol precedent, hem anat recollint entre els documents relatius a Moixé i Xelomó Natan.

¹⁰ Inventari de béns de Pere Girgós, ciutadà de Barcelona (1389), veg. JOSEP MARIA ROCA, "Inventaris", *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 13, 1928, p. 308.

¹¹ Inventari de béns d'Eleonor Mambla, de Vic (1421), veg. EDUARD JUNYENT, "Repertorio de noticias sobre manuscritos catalanes entresacadas de algunos inventarios de la Curia Fumada de Vich", *Analecta Sacra Tarraconensia*, 16, 1943, p. 85. J. Riera llegeix «Asans» en comptes d'«Asaus» i atribueix l'inventari a Pere Mambla, ciutadà de Vic, veg. J. RIERA, "Les obres catalanes", p. 96.

¹² Inventari de béns de Bartomeu Avellà, pintor de València (1429), veg. JOSEP SANCHÍS I SIVERA, "Pintores medievales en Valencia", *Estudis Universitaris Catalans*, 6, 1912, p. 230. J. Riera llegeix «Mossèn Assan» en comptes de «Moss assan», veg. J. RIERA, "Les obres catalanes", p. 96-97.

¹³ J. RIERA, "Les obres catalanes", p. 97 núm. [7].

¹⁴ Encant de béns d'un habitant de Santa Coloma de Queralt (1437-1448), veg. JOAN SEGURA I VALLS, "Il·lustració al segle XV, costums, mobles, indumentaria, vocabulari", *La Veu del Montserrat*, 9, 1886, p. 360.

¹⁵ Encant de béns de Guillem Garriga, balancer de Barcelona (1461), veg. JOSEP MARIA MADURELL I MARIMÓN, *Manuscrits en català anteriors a la impremta (1321-1474). Contribució al seu estudi*, Barcelona, 1974, n. 120.

figurava també a la coberta: «*librum [...] vocatum Lucidarii*»;¹⁶ «l'altre [llibre] *La destrucció de Jherusalem*»;¹⁷ «hun libre [...] en que ha compter e part de *Histories Troyanes* e part de *Alexandre*»,¹⁸ etc.

En quatre inventaris s'indica la relació d'autoria entre el llibre, també sense títol, i Moixé Natan, a través de l'ús de preposició: «*liber seu volumen vocatum de Mossen Naçan*»;¹⁹ «un libre de mossen Assans»;²⁰ «un [llibre] de mosen asans»;²¹ «lo libre de mossen Arsau». ²² En un altre inventari es modifica aquesta fórmula bo i substituint el terme genèric «liber»/«libre» per un substantiu que enuncia el contingut o el gènere de les obres, i diem «obres» en plural perquè, a diferència dels altres

---

¹⁶ Inventari de béns d'un canonge de Sant Jaume de Frontanyà (1403), veg. JOAN SERRA I VILARÓ, *Baronies de Pinós i Mataplana. Investigació als seus arxius*, Bagà, 1989, vol. 3, p. 293.

¹⁷ Inventari de béns del notari valencià Francesc Cavaller (1429), veg. JOSEP SANCHÍS I SIVERA, "Bibliología valenciana medieval", *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, 3, 1930, p. 99.

¹⁸ Encant de béns de Guillem Garriga, balancer de Barcelona (1461), veg. J. M. MADURELL, *Manuscrits en català*, n. 120.

¹⁹ Inventari de béns d'un canonge de Sant Jaume de Frontanyà (1403), veg. J. SERRA, *Baronies de Pinós i Mataplana*, p. 293.

²⁰ Inventari de béns de la reina Elionor (26 de desembre de 1417), veg. JOSEP MARIA MADURELL I MARIMÓN, "Manuscritos trecentistas y cuatrocentistas", *Hispania Sacra*, 4, 1951, p. 422.

²¹ Inventari de béns del notari valencià Francesc Cavaller (1429), veg. J. SANCHÍS, "Bibliología valenciana medieval", p. 99 nota 15.

²² Inventari de béns de Pere Castell, daurador de Vic (1437), veg. E. JUNYENT, "Repertorio de noticias", p. 85. J. Riera llegeix «Mossèn Asan» en comptes de «mossen Arsau (?)», veg. J. RIERA, "Les obres catalanes", p. 96-97.

inventaris, en aquest s'hi esmenten dues obres de Moixé Natan: «lo tratat de Mossen Açan» i «los proverbis de Mossen Açan».²³

Dos d'aquests inventaris amplien la referència que donen del llibre, en general tan breu, reproduint-ne les paraules inicials: «e comensa En nom de Déu tot poderós»;²⁴ «lo qual comença En nom de Déu tot poderós Deus fo primer que res que fos».²⁵ Gràcies al testimoni d'aquests incipits s'ha pogut establir un vincle entre aquests Moixé Natan de 1421 i 1429 i la traducció que es va fer d'una obra de Moixé Natan al castellà i que es remuntaria a mitjan segle XIV.

Efectivament, a la *Biblioteca Española*²⁶ s'afirma que al final d'un còdex miscel·lani titulat *Los trabajos de Hercules y el Conde de Lucanor*, conservat a la biblioteca de l'Escorial, s'hi havia copiat l'esmentada traducció, diu: *Con este fin [desarraigar el vicio del juego de naypes y evitar los perjuicios que acarrea] compuso en Catalan R. Moseh Açan de Zaragoza una singular Obra en verso, que fue traducida en Castellano por un Anonymo que vivia por los años de Cristo 1350*. A continuació es

---

²³ Inventari de béns de Joan Spígol, mercader de Catí (1450), veg. RICARDO CARRERAS, "La comarca de Morella. Catí. Los claros linajes", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 9, 1928, p. 319; pel que sembla Joan Spígol era un vertader afeccionat de l'obra literària de Moixé Natan. A l'inventari de Pere Girgós (1389) també s'utilitza un terme específic per a referir-se a l'obra de Moixé Natan: «romanç».

²⁴ Inventari de béns de Pere Mambra, ciutadà de Vic (1421), veg. E. JUNYENT, "Repertorio de noticias", p. 85.

²⁵ Inventari de béns de Pere Castell, daurador de Vic (1437), veg. E. JUNYENT, "Repertorio de noticias", p. 85.

²⁶ Veg. JOSEPH RODRÍGUEZ DE CASTRO, *Biblioteca Española. Tomo primero, que contiene la noticia de los escritores rabinos españoles desde la epoca conocida de su literatura hasta el presente*, Madrid, 1781, pp. 182-183.

dóna la signatura que dins de l'esmentada biblioteca té assignat el còdex on es troba aquesta obra i se'n transcriu el títol tal com constava al còdex: *Este libro conpuso e fiso mose açan de caragua en lenguaje catalan e despues fue tornado en castellano*. Tot seguit se'n descriu el contingut i es copien alguns versos: *Habla de la creación del mundo, y trata de la obligacion que tienen los hombres de servir á Dios, y exercitarse en la practica de todas las virtudes; concluyendo con ponderar los daños que ocasiona al hombre el juego de naypes. Empieza: «En el nombre de dios poderoso que es / e fue en ante que cosa que fue / e sera postrimero otro que sin / Et non ovo empieço nin nunca avra fin / el qual fiso los abismos tierra firme fundada / et non avie y ninguna criatura / e la tierra era cubierta de agua e escura / e el primero dia crio lus e Resplandor / por tal que es de todo mejor / e aparto dios por su grant bondat / la grant escuresa de la claridat / e plugol que el mundo fuese por tal via / a que fuese apartada la noche del dia.» Y acaba: « de estar con el padre fiijo santo esprito / la qual es un dios una exsencia e una cosa / finito libro etc.»*

Al recull bibliogràfic de la *Bibliotheca Hispana Vetus*, editat només set anys després de la *Biblioteca Española*, es fa una doble menció d'aquesta obra. Primer es diu: *Mosen Açanus de Tarrega Poeta Lemosinus Hexæmeri Sacri, seu De opere sex dierum Scriptor parensque cuius operis Hispana item metrica versio habetur in eadem Bibliotheca [de l'Escorial].*²⁷ I en un altre indret: *Azanum de Tarraga Poetam Lemosinum Hexæmeri sacri auctorem, cuius iam meminimus in Provincialium quos Trobadores appellant syllabo. Exstat Hispanica eius*

---

²⁷ Veg. N. ANTONIO, *Bibliotheca Hispana Vetus*, tom II, llibre VIII, cap. VII, p. 106.

*operis versio [...] cuius gustum sistimus: «El seteno dia fue santificado / Por razon que todo era ya acabado. / E mandó que folgasse toda criatura / De las que fueron fechas á su santa figura etc. / E si quisieres saber el mi nombre abierto / Sepas que Mose Azan me llaman por cierto, / Vecino de Tarraga un pequeño Lugar / Et de mui nobles gentes et omes de prestar. / Et es noble Lugar ordenado e puesto / Et poblado de mucho ome limpio e honesto etc.»*²⁸

D'altra banda, a la portada del llibre d'actes del consell de Cervera de l'any 1422 hi ha escrits uns versos que ens remeten a l'incipit recollit als inventaris reproduïts més amunt i també a l'estrofa inicial del llibre copiada a la *Biblioteca Española*.²⁹ És el text més llarg conservat en català d'aquesta obra de Moixé Natan, i diu: «En nom de Déu tot poderós

---

²⁸ Veg. N. ANTONIO, *Bibliotheca Hispana Vetus*, tom II, llibre IX, cap. III, p. 141. A continuació el compilador Francisco Pérez Bayer disserta sobre el «Mose» que precedeix el nom, del qual assevera que no és cap nom propi sinó un tractament de noblesa o d'ofici eclesiàstic, ja que, en cas contrari, l'autoria jueva que implicaria entraria en contradicció amb el contingut de la darrera estrofa del poema, que diu: «*Virgen Maria sancta digna gloriosa / En los cielos y en la tierra reyna coronada / Tu sei con tu Fijo de mi buena Abogada / Pues eres su Madre, su Fija, è su Esposa*». A parer nostre aquests versos i els similars, també de regust cristià, que figuren a la *Biblioteca Española*, han de ser considerats com una interpolació posterior, obra possiblement del torsimany.

²⁹ Veg. JOSEP MARIA LLOBET I PORTELLA, "Uns versos inèdits de Mossé Natan, jueu de Tàrraga (segle XIV)", *Urtx*, 9, 1996, pp. 137 i 139. Que sigui precisament a Cervera, vila veïna de Tàrraga i lloc d'estada provisional de Moixé Natan en més d'una ocasió, que s'hagi conservat aquest doble aplegat seu, és en certa manera comprensible, com també ho és la forma anònima en què ho ha fet, equivalent, si es vol, a la versió cristianitzada de les edicions catalanes o de la seva traducció castellana, ja que, en tant que anònim pot passar perfectament per cristià.

/ qui fonch primer que res que fos / e serà darrer altresí /e no ach principi ni ac fi.»

La informació que s'obté de tot plegat sobre l'obra de Moixé Natan que en els inventaris medievals començava amb «En nom de Déu tot poderós» és la que segueix: es tractava d'una composició poètica a l'estil de les Noves Rimades, amb versos octosíl·labs aplejats i de rima consonant, que se servia del relat de la creació, tal com apareix a Gn 1,1-31, per tal de vehicular un missatge de contingut religiós i moralitzant. És molt probable que l'estructura interna de l'obra s'emmirallés en la peculiar disposició que fa Gn 1 a l'hora de narrar la creació del món, bo i disposant el contingut del llibre en funció dels sis dies de la creació. Així sembla insinuar-ho el gènere (*hexæmeron*) o el títol (*De opera sex dierum*)³⁰ que llegim a la *Bibliotheca Hispana Vetus*.³¹

---

³⁰ F. Torres té una confusió amb el títol, que ell anomena *Hexameron sacrum seu de opere sex dierum*, unint gènere i títol, i també es confon amb l'autor que ell relaciona amb el llinatge Assam de Lleida, veg. FÉLIX TORRES AMAT, *Memorias para ayudar a formar un diccionario crítico de los escritores catalanes*, Barcelona, 1836, pp. 70-71 i MARIÀNGELA VILALLONGA, *La literatura llatina a Catalunya al segle XV. Repertori bio-bibliogràfic*, Montserrat, 1993, p. 34.

³¹ A l'edat mitjana la fascinació per la creació es donà tant en medis jueus com cristians, ara bé, com que l'autor de la *Bibliotheca Hispana Vetus* va prendre «Mosen Açanus» per un poeta cristià, va optar per qualificar i titular la seva obra dins dels paràmetres literaris cristians que, en aquest cas, enfonsaven les seves arrels en el famós *Hexæmeron* de sant Ambròs. Un testimoni de la presència d'obres d'aquest gènere en biblioteques medievals el trobem en la que l'orde del Temple tenia al castell de Montsó, veg. MARIA VILAR BONET, *Els béns del Temple a la Corona d'Aragó en suprimir-se l'Orde (1300-1319)*, Barcelona, 2000, pp. 105 i 106.

Si la traducció castellana és de mitjan segle XIV hem de suposar un original escrit amb anterioritat a aquesta data. D'altra banda, si ens prenem seriosament el to encomiàstic dels versos en què l'autor es refereix al seu lloc de residència: Tàrrega, hem de suposar una data prèvia, no només a l'avalot de 1348, sinó també als anys en què el govern de Tàrrega va començar a aprovar lleis discriminatòries envers la població jueva de la vila (la primera de les quals es remunta a 1343).

No deuria ser una obra gaire extensa, tal com es dedueix de la descripció que, en un dels inventaris, es fa del llibre: «Altre libre scrit en paper de forma migana qui conte tres coherns cusits ab cuberta de pergami», tant més quan a l'encant va assolir el preu de només «I sol v d». ³² Possiblement es pugui identificar aquesta obra amb «lo tratat de Mossen Açan» de l'inventari de Joan Spígol (1450). ³³

Era en l'inventari d'aquest mercader de Catí on també es deixava constància de l'existència d'una altra obra escrita en català atribuïda al mateix autor: «los proverbis de Mossen Açan». ³⁴

---

³² Inventari de béns de Pere Castell, daurador de Vic (1437), veg. E. JUNYENT, "Repertorio", p. 85; similar observació fa J. RIERA, "Les obres catalanes", p. 98.

³³ Inventari de béns de Joan Spígol, mercader de Catí (1450), veg. R. CARRERAS, "La comarca de Morella", p. 319. Així ho suggereix J. Riera, que també s'inclina a considerar el «romanç» de l'inventari de béns de Pere Girgós, ciutadà de Barcelona (1389) i les referències que estem comentant, com si totes elles es referissin a la mateixa obra, encara que, pròpiament parlant, l'estructura poètica del romanç és diferent, veg. J. RIERA, "Les obres catalanes", p. 98.

³⁴ Que a partir d'ara anomenarem amb el nom correcte del seu autor: «los proverbis de Mossé Naçan».

De fet, ja s'endevina l'existència d'una obra similar en els poemes de felicitació compostos per Xelomó Bonjudà, esmentats a l'inici del capítol, sobretot si tenim en compte l'ocasió per a la qual van ser compostos: la presentació en societat de *Qüestions de vida*, la col·lecció de proverbis en hebreu de Moixé Natan. Des d'aquest context, quan Xelomó Bonjudà afirma que l'obra de Moixé Natan es pot llegir en hebreu i en català, no es podria entendre les seves paraules com si digués que són els proverbis de Moixé, que és l'obra que al cap i a la fi motiva el seu elogi, els que es poden llegir en hebreu i català? Molt més clara però, és la referència següent: un autor mallorquí anomenat Pax o Pacs va elaborar durant la primera meitat del segle XV un florilegi de caire moral titulat *Doctrina Moral*³⁵ i, entre les moltes sentències i màximes recollides en va escollir un parell de les que devien figurar a «los proverbis de Mossé Naçan»: una la va integrar al capítol 22, el «de consell e de seny», i l'altra, al capítol 32, el «dels sinch senys corporals».³⁶ La seva oportuna selecció constitueix, de fet, l'única mostra de la producció paremiològica en català de Moixé Natan que ha arribat fins a nosaltres.³⁷

---

³⁵ Veg. JAUME RIERA I SANS, "Sobre l'autor del *Doctrina Moral* (segle XV)", *Randa*, 9, 1979, pp. 117-125.

³⁶ Indicat per J. RIERA, "Les obres catalanes", p. 99; veg. GABRIEL LLABRÉS, *Doctrina Moral del mallorquí en Pax, autor del sigle XV*, Palma de Mallorca, 1889, pp. 78 i 105; PRÒSPER DE BOFARULL I MASCARÓ, *Documentos literarios en antigua lengua catalana (siglos XIV y XV)*, a: CODOIN, tom XIII, amb l'epígraf erroni de *Sentencias morales*, pp. 238 i 260.

³⁷ Si a l'edició que G. Llabrés va fer de la *Doctrina Moral* d'en Pacs hi afegim les referències que figuren a l'article de J. Riera sobre les obres catalanes de Moixé Natan, podem aplegar i comparar entre si la manera com en tres dels cinc manuscrits

Els proverbis ensenyen que: «Del hom qui es pensa que savi es / de son saber no fius en res» (*Doctrina Moral*, 22), i: «Somada que un pot dressar / dos ni ha obs al levar» (*Doctrina Moral*, 32).

Els versos, de manera semblant als del tractat sobre la creació del món, són octosíl·labs apariats amb rima consonant. Ara bé, l'element més curiós rau en el fet que, dels dos proverbis conservats en català, un tingui la seva rèplica a *Qüestions de vida*. En efecte, al capítol dedicat a la justícia de *Qüestions de vida* s'hi pot llegir aquest proverbí [11.5]:

1 בְּמוֹט מִשָּׂא בְעִמְדָּהּ עַל בְּהֵמָה, / בְּלִי עֵמָל הֲלֹא אֶחָד יִקְיָמָה?
2 וְאִם תִּפּוֹל עָלַי אֶרֶץ וְתִכְבֵּד / וְלֹא יוֹכְלוּ שְׁלֹשָׁה לְהִקְיָמָה.

Que traduïm de la manera següent: «Quan vacil·la la càrrega que està col·locada sobre la bèstia, / no és cert que sense esforç un de sol l'adreça? // En canvi, si cau a terra i és feixuga, / ni tres podran aixecarla.»

Si deixem de banda les lleus diferències terminològiques, el tema que toquen els dos proverbis és el mateix i, segons l'estat actual de la meva recerca, la idea sembla que és genuïna de Moixé Natan ja que

---

conservats de la *Doctrina Moral* s'introdueixen aquests dos proverbis. El primer proverbí ho fa de la següent manera: «Per ço diu Mosse Atan» (manuscrit de la Bibliothèque Nationale de París [BNP]) || «Per ço diu Mosen Nasau» (ACA) || «Pero diu mossen Atan» (manuscrit de la Biblioteca de Catalunya [BC]). El segon proverbí ho fa tal com segueix: «E per ço diu Mosse Natan» (BNP; ACA) || «Per tal diu mosen Atan» (BC), veg. G. LLABRÉS, *Doctrina Moral*, p. 5 i aparat crític pp. 78 i 105; J. RIERA, “Les obres catalanes”, p. 99 nota 13. Les variants i equivalències en relació al nom de Moixé Natan que contatem ara, ja les hem trobat també en altres parts d'aquest estudi.

només l'he trobada testimoniada en les seves col·leccions. Aquesta coincidència fa més plausible la hipòtesi que postula alguna mena d'equivalència entre els dos reculls de proverbis. Si del català no se'n troba cap altre rastre, l'hebreu, en canvi, ha perviscut fins als nostres dies.

3. «LOS PROVERBIS DE MOSSÉ NAÇAN» DINS DE LA LITERATURA PAREMIOLÒGICA MEDIEVAL CATALANA (SEGLES XIII-XIV)

Quan Moixé Natan va escriure *Qüestions de vida*, possiblement cap al final del segon terç del segle XIV,³⁸ aquest gènere, malgrat l'aridesa i la monotonia d'un format que l'apropa més a una obra de consulta que a una obra literària, estava ben representat tant dins de la literatura hebrea com de la catalana. En aquest apartat ens centrarem a presentar en quina situació es trobava la producció medieval d'aquest tipus d'obres en català.

Els *Proverbis* que Guillem de Cervera o Cerverí de Girona va compondre cap a 1280 són la primera mostra d'una obra d'aquest gènere dins de la literatura catalana.³⁹ El poeta hi va aplegar prop de 4.800

---

³⁸ En el seu poema d'elogi, Itskhaq Perfet afirma de Moixé Natan que «ara, *al temps de la vellesa*, ha collit i vet aquí que ha adquirit / un bon nom i governa amb tota saviesa i gran autoritat», el subratllat és meu.

³⁹ La majoria dels estudiosos estan d'acord en veure en el poeta moralista Guillem de Cervera i el trobador Cerverí de Girona, el revers i l'anvers d'un mateix escriptor, que hauria viscut al segle XIII, i per això situen els *Proverbis*, la seva obra més extensa i més madura, cap al final de la seva vida, veg. MARTÍ DE RIQUER, *Història de la literatura catalana. Part Antiga*, Barcelona, 1984, vol. I, pp. 125-131; 158-159 (amb indicació errònia de data de publicació); JOAN COROMINES, *Guillem de Cervera. Versos proverbials*, Barcelona, 1991, pp. 5-8; ANTON MARIA ESPADALER; ELOI CASTELLÓ, *Cançoner dels Comtes d'Urgell*, Lleida, 1999, p. 11. No ho veia així, GABRIEL LLABRÉS, *Estudi històric y literari sobre'l Cançoner dels Comtes d'Urgell*, Barcelona, 1907, pp. XX-XXI; sobre les dades biogràfiques que aporta per a un hipotètic Guillem de Cervera anterior a Cerverí i la seva relació amb els *Proverbis*, veg. pp. VII-XVIII.

màximes morals que va reelaborar en 1.197 quartetes de versos hexasíl·labs amb rima consonant creuada.⁴⁰ Guillem de Cervera va pouar a bastament de la parèmia bíblica, tant dels llibres sapiencials veterotestamentaris com de la parenesi neotestamentària, però també es va inspirar en dites de personatges i escriptors clàssics, algunes autèntiques i d'altres pseudoepigràfiques, i en reelaboracions medievals de llegendes clàssiques. Als *Proverbis* també hi conflueix material didàctic i sapiencial de les literatures romàniques contemporànies, especialment de la francesa i la italiana. En canvi la tradició paremiològica d'inspiració oriental hi és absent.⁴¹

Contemporanis de l'obra sapiencial i didàctica de Guillem de Cervera foren els diversos compendis de proverbis escrits per Ramon Llull. La seva primera incursió en aquest gènere es va produir durant l'elaboració de l'obra enciclopèdica *Arbre de Sciencia*, entre 1295 i els primers mesos de 1296, a Roma; aquest primer recull de proverbis lul·lià es troba dins de la part coneguda com a «Arbre exemplifical».⁴² Tot

---

⁴⁰ Un tipus d'estrofa que el connectava amb les traduccions franceses i provençals d'alguns reculls de màximes de l'Antic Testament o dels *Disticha de moribus* de Dionís Cató i que, més tard, també va emprar el jueu castellà Sem Tob de Carrión en els seus *Proverbios morales* (veg. A. ESPADALER; E. CASTELLÓ, *Cançoner*, p. 11), però que ni Ramon Llull en els seus *Proverbis d'ensenyament*, els únics rimats de tota la seva producció paremiològica, ni el jueu català Moixé Natan, en el que ha romàs dels seus proverbis en català, varen utilitzar, ja que ambdós es van inclinar pel vers octosíl·lab apariat amb rima consonant.

⁴¹ Veg. G. LLABRÉS, *Estudi*, pp. XIII-XIV; M. DE RIQUER, *Història*, vol. I, pp. 159-160; A. ESPADALER; E. CASTELLÓ, *Cançoner*, pp. 11-12.

⁴² Veg. SALVADOR GALMÉS, *Proverbis de Ramon. Mil proverbis. Proverbis d'ensenyament*, Palma de Mallorca, 1928, pp. VII-VIII; SEBASTIÁN GARCÍAS PALOU,

seguit, amb pocs mesos de diferència i també a Roma, va compondre els *Proverbis de Ramon*.⁴³ Uns anys després, el 1302, completava a Mallorca el *Libre dels mil proverbis*.⁴⁴ I cap a 1309, sortien a la llum els *Proverbis d'ensenyament*, els únics proverbis rimats de Ramon Llull: amb versos octosíl·labs aparellats i rima consonant.⁴⁵ Sembla que entre 1307 i 1309 encara va escriure una altra col·lecció de proverbis, a Montpeller; malauradament tot el que ens ha arribat d'aquesta obra són les referències documentals que en demostren l'existència i res més.⁴⁶

Proverbis de Ramon, Madrid, 1978, pp. 44-47; JOSEP RENYÉ, *Ramon Llull. Libre dels mil proverbis*, Fondarella, 1989, p. I-III.

⁴³ Veg. S. GALMÉS, *Proverbis*, pp. VIII-X; S. GARCÍAS, *Proverbis*, pp. 47-50; J. RENYÉ, *Ramon Llull*, p. III. Riquer dona una altra data: 17 d'octubre de 1299, veg. M. DE RIQUER, *Història*, vol. I, p. 228. Es tracta d'una obra estructurada en tres parts, de continguts completament diferents: a la primera s'hi tracten assumptes de caire teològic; a la segona, de caire filosòfic; mentre que la tercera gira al voltant de qüestions d'ordre moral. Per a un primer contacte amb l'obra resulta ben profitós, de cara a copsar la seva estructura interna, llegir els títols del tres-cents capítols que conformen l'obra sencera, veg. S. GALMÉS, *Proverbis*, pp. 391-401.

⁴⁴ La data figura a l'èplicit del llibre, veg. S. GALMÉS, *Proverbis*, p. X; S. GARCÍAS, *Proverbis*, p. 50; J. RENYÉ, *Ramon Llull*, p. III; ANTONI COMAS, "Introducció al llibre de *Mil proverbis*" a: RAMON LLULL, *Obres essencials*, Barcelona, 1957, vol. I, p. 1247. L'obra compta amb una mica més de mil proverbis (exactament 1.030) agrupats temàticament en 52 capítols.

⁴⁵ Per raó d'estil i contingut també se'ls acostuma a datar després de 1309, veg. S. GALMÉS, *Proverbis*, pp. XI-XII; a l'*Histoire littéraire de la France*, proposen entre 1275 i 1282, veg. vol. XXIX, p. 93 i semblantment J. RENYÉ, *Ramon Llull*, p. III. El conjunt de l'obra el formen un total de 225 proverbis disposats l'un al darrere de l'altre de manera ininterrompuda, sense cap senyal d'estructura interna.

⁴⁶ Veg. S. GALMÉS, *Proverbis*, p. XI notes 1-3. S. Galmés l'anomena *Proverbis de regiment*.

Ramon Llull va justificar en la forma breu, sintètica i apta per a ser recordada del proverbi, el fort ús que en va fer i, per això, a diferència dels seus contemporanis i de les tradicions paremiològiques precedents, el va utilitzar no només per a compendiar enunciats de saviesa i moral, sinó també com a eina de difusió dels continguts teològics i filosòfics del seu pensament.⁴⁷ De totes maneres, Ramon Llull va ser un autor prolífic i és per això que la seva dedicació al gènere paremiològic, tot i ser una de les més productives dels escriptors medievals, resulta anecdòtica dins del conjunt de la seva obra.⁴⁸

La tradició gnòmica oriental, absent en Guillem de Cervera i Ramon Llull, es va estrenar a la literatura catalana amb dos reculls de proverbis coetanis amb les col·leccions ja esmentades d'aquests autors: el *Llibre de saviesa* i el *Llibre de paraules e dits de savis e filòsofs*. Encara que el primer, en el pròleg, atribueix la seva autoria a un tal «rey en Jacme d'Aragó», per la qual cosa no ha mancat qui ha interpretat aquest testimoni intern bo i atribuint a algun dels comtes-reis catalans que duien aquest nom, especialment Jaume I, l'autoria del *Llibre de saviesa*,⁴⁹ avui

---

⁴⁷ Veg. MARIA CONCA; JOSEP GUIA, *Els primers reculls de proverbis catalans*, Montserrat, 1996, pp. 27-28.

⁴⁸ Trobem un exemple clar d'això que estem dient si repassem el llistat dels llibres de Ramon Llull que s'han trobat en inventaris i encants de biblioteques privades de Barcelona del segle XV; entremig de tots aquests llibres, la presència dels seus reculls de proverbis és gairebé imperceptible, veg. JOSEP HERNANDO I DELGADO, "Obres de Ramon Llull en biblioteques privades de la Barcelona del segle XV", *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 25, 2006, pp. 271, 274, 275 i 279.

⁴⁹ Veg. GABRIEL LLABRÉS, *Libre de Saviesa del rey en Jacme d'Aragó*, Barcelona, 1908, pp. X-XXXVI; J. Rubió creu que s'hauria d'atribuir a Jaume II, veg. JORDI RUBIÓ

dia es considera aquesta obra una traducció catalana anònima dels *Buenos Proverbios* i del *Poridat de poridades*, datable després de l'any 1295.⁵⁰ El seu contingut combina diversos llistats de proverbis amb diàlegs que un cert nombre de pensadors grecs mantenen entre ells sobre temes sapiencials. Moltes de les sentències assignades explícitament i falsa, és clar, a renomats filòsofs grecs són, en canvi, d'origen persa i indi.

Segons com es miri és ben curiós que al darrere de la segona col·lecció de proverbis esmentada més amunt s'hi trobi també un comte-rei català anomenat Jaume. En efecte, si entre 1291 i 1298 el jueu barceloní Iafudà Bonsenyor va escriure el *Llibre de paraules e dits de savis e filòsofs*, sabem que ho va fer per manament reial ja que, tal com ell mateix explica al pròleg, Jaume II li va encomanar l'elaboració, «en romans», d'un compendi de màximes morals extretes de «llibres

---

I BALAGUER, *Història de la literatura catalana*, Abadia de Montserrat, 1984, vol. 1, p. 149.

⁵⁰ Els *Buenos Proverbios* (primera meitat del segle XIII) traduïen i adaptaven al castellà l'obra clàssica que el metge nestorià Hunayn ibn Ishaq (809-873) havia escrit a Bagdad: el كتاب أدب الفلاسفة (*Kitab adab al-falàsifa*, *Llibre de l'ensenyament dels filòsofs*) veg. HARLAN STURM, *The Libro de los Buenos Proverbios. A Critical Edition*, Lexington, 1970, pp. 13-37. El *Poridat de poridades* (mitjan segle XIII), al seu torn, traduïa de manera abreujada el كتاب سر الأسرار (*Kitab sir al-asrar*, *Llibre del secret dels secrets*) del cristià Yuhanna ibn al-Batriq, contemporani de Hunayn, veg. LLOYD KASTEN, "Several observations concerning «lo libre de Saviesa», attributed to James I of Aragon", *Hispanic Review*, II, 1934, pp. 70-73; LLOYD KASTEN (ed), *Seudo Aristóteles. Poridat de las poridades*, Madrid, 1957, pp. 7-27 i 80-93. Quant a la datació, M. Riquer té en compte la «predicció» del darrer eclipsi que figura dins del recull de proverbis, ocorregut l'any 1295, veg. M. DE RIQUER, *Història*, vol. II, p. 305.

aràbichs».⁵¹ Amb el seu recull de proverbis arriba una segona onada de saviesa oriental i creix l'influx de l'obra de Hunayn dins de la literatura catalana medieval: en quantitat, perquè ja són dos els reculls de màximes morals inspirats en el *Kitab adab al-falàsifa*, i en qualitat, perquè no es parteix de cap traducció castellana, a diferència del *Llibre de saviesa*, sinó de l'original àrab.⁵² En la seva versió catalana Iafudà Bonsenyor va prescindir dels elements més narratius i dels diàlegs entre savis i filòsofs grecs de l'original i es va limitar només als proverbis, dels quals en va compendiar un total de 753 bo i agrupant-los temàticament en 67 capítols.

---

⁵¹ Diu Iafudà Bonsenyor al pròleg: «Com lo molt alt, e molt noble, e molt poderós senyor en Jaume, per la gràcia de Déu Rey de Aragó, de Sicília, de Mallorca, de València, de Serdenya, e de Còrsegua, Comte de Barcelona [...] haja manat a mi Jahudà, jueu de Barselona, fill d'en Estruch Bonsenyor sa enrera, que yo degué ajustar e ordonar paraules de savis e de philòsofs, e tret de llibres aràbichs e aquells tornar escriure en romans, per so com los dits llibres parlan d'aquestes coses pus bastament que·ls altres; e d'aquelles dites paraules haia manat a mi fer llibre», veg. GABRIEL LLABRÉS, *Jahuda Bonsenyor. Llibre de paraules e dits de savis e filòsofs. Los proverbis de Salomó. Lo llibre de Cató*, Palma de Mallorca, 1889, pp. 1-2. Quant a les dades biogràfiques de Iafudà Bonseyor i de la nissaga a la qual pertanyia, molts membres de la qual van exercir de torsimanys i metges a la cort reial de Barcelona, veg. G. LLABRÉS, *Jahuda Bonsenyor*, pp. XI-XXXIV i 123-132; J. CARDONER PLANAS, "Nuevos datos acerca de Jafuda Bonsenyor", *Sefarad*, 4, 1944, pp. 287-293. Iafudà Bonsenyor va viure entre la segona meitat del segle XIII i el primer terç del segle XIV i va ser contemporani, tant ell com la seva col·lecció de proverbis, del jueu targarí Moixé Natan.

⁵² A la introducció que hem reproduït, Iafudà no fa cap referència a la traducció hebrea del *Kitab adab al-falàsifa* que Iehudà ben Xelomó al-Kharizí dugué a terme el primer terç del segle XIII, titulada: *Musré ha-pilosofim*.

Vista l'empenta que cap a finals del segle XIII va anar adquirint aquest gènere literari, tant perquè entre els escriptors catalans que el varen cultivar s'hi comptaven autors de l'anomenada d'un Guillem de Cervera o un Ramon Llull, com per la progressiva internacionalització que va experimentar a través de la seva obertura cap a tradicions paremiològiques no catalanes,⁵³ no sorprèn que el nombre de reculls de proverbis es multipliqués durant el segle següent dins del panorama literari català.

Un factor clau d'aquest creixement foren les nombroses traduccions al català que, al llarg del segle XIV, es van fer de les col·leccions de proverbis de més anomenada, principalment dels *Proverbis de Salomó*, el *Llibre de Cató* i els *Proverbia arabum*.⁵⁴ Els *Proverbis de Salomó* són un traducció força lliure de la versió llatina del llibre veterotestamentari dels *Proverbis*, i també molt més breu, ja que només la formen 100 proverbis.⁵⁵ El *Llibre de Cató* és la versió catalana dels *Disticha de moribus ad filium* de Dionisi Cató (s. III dC). Aquesta

---

⁵³ Entre les quals n'hi havia d'antigues (com la saviesa grecoromana, la persa o l'índia) i també de contemporànies (com la parèmia francesa, italiana o àrab).

⁵⁴ D'altra banda, a més a més de les traduccions de les col·leccions de proverbis que ara centren el nostre interès, cal tenir present que també és pot aplegar un bon nombre de parèmies en català de les traduccions que, al llarg d'aquest segle i també el següent, es van anar fent d'altres obres morals, de caire més general, escrites en llatí o en altres llengües romàniques, veg. M. CONCA; J. GUIA, *Els primers reculls*, pp. 31-32. La major part d'aquestes obres tenia un caràcter miscel·lani molt marcat, la qual cosa les feia molt útils en segons quins ambients; així, a tall d'exemple, van ser utilitzades a bastament en temps de Pere III pel personal de la Cancelleria reial, veg. JORDI RUBIÓ I BALAGUER, *Història de la literatura catalana*, Montserrat 1984, vol. 1, p. 179.

⁵⁵ Veg. G. LLABRÉS, *Jahuda Bonsenyor*, pp. XXXV-XXXVI i, per al text, les pp. 81-90.

obreta moral llatina va ser tan popular durant l'edat mitjana que, només a Catalunya i en un sol segle, tenim documentades fins a dues traduccions diferents del llibre sencer i traduccions parcials integrades en altres obres.⁵⁶ D'aquestes, el testimoni més ben conservat del *Llibre de Cató* compta amb un total de 195 proverbis. A diferència dels reculls anteriors, el manuscrit del segle XIV dels *Proverbia arabum* disposa a l'inici alguns proverbis en versió llatina i d'aquests, encara que no de tots, la corresponent traducció catalana, per passar tot seguit a reproduir només en català la resta de proverbis.⁵⁷

És en aquest moment, enmig precisament d'aquest interès per les traduccions al català de col·leccions de proverbis foranes o la divulgació de col·leccions catalanes de proverbis preexistents, que hem de situar «los Proverbis de Mossé Naçan». Ignorem si es tractava de la versió catalana que Moixé Natan proposava de la col·lecció de proverbis que ell mateix havia escrit en hebreu (*Qüestions de vida*) o si, pel contrari, ens trobem al davant d'una obra concebuda originàriament en català. El testimoni, reproduït més amunt, del mateix proverbi escrit en hebreu i en català ens suggereix que, si no tot, al menys una part del material podia haver estat reutilitzat. Ara bé, la forma poètica, escollida també per als proverbis catalans, ens convida a veure-hi més una adaptació que una simple traducció, ja que les estructures poètiques d'ambdues literatures

---

⁵⁶ G. Llabrés compara la que ell publica amb el fragment editat per Bofarull i arriba a la conclusió que es tracta de dues traduccions diferents, ambdues del segle XIV, veg. G. LLABRÉS, *Jahuda Bonsenyor*, p. XXXVIII i, per al text, les pp. 93-119.

⁵⁷ Veg. transcripció del text a MANUEL DE BOFARULL, *Proverbia Arabes extrets d'un manuscrit català del sigle XIV*, Barcelona, 1891; ANTONI COMAS, *Assaigs sobre literatura catalana*, Barcelona, 1968, p. 14.

són notablement diferents. Per això, en cas que «los Proverbis de Mossé Naçan» fossin una traducció, parcial, de *Qüestions de vida* hem de suposar que aquesta havia de ser ben singular. I en ella, a diferència de les que anaren sortint a la llum al llarg del segle XIV, autor i traductor coincidien en la mateixa persona, amb tot el joc literari que un fet d'aquestes característiques pot arribar a donar.

La difusió d'aquest gènere sapiencial dins de la literatura catalana de la baixa edat mitjana va ser tan intensa que, a finals del segle XIV, va aparèixer una obra que reflectia l'esgotament dels ànims al davant de tanta sentència i tanta parèmia: el cèlebre *Llibre de tres*. La seva peculiar manera d'enfrontar-se críticament a la moralització de la literatura va consistir en parodiar precisament un dels gèneres que estava més de moda: les col·leccions de proverbis i sentències.⁵⁸

De tota manera, el segle XV continuaria veient noves aportacions al gènere: unes d'originals, com el *Llibre dels bons amonestaments* d'Anselm Turmeda;⁵⁹ altres, traduccions d'obres ja existents, com el *Llibre del Tresor* de Brunetto Latini,⁶⁰ i d'altres, com la *Doctrina Moral* de Pax o Pacs, que hem de situar en un terme mig, ja que no és només la traducció d'una obra precedent, sinó que és el resultat d'haver seleccionat les dites i màximes més adients dels autors bíblics i clàssics més habituals i els autors o repertoris medievals europeus més recents, entre els quals l'autor de la *Doctrina Moral* en va incloure de catalans, com: Arnau de

---

⁵⁸ El nom de l'obra prové de la disposició dels continguts de les sentències en tríades, veg. M. DE RIQUER, *Història*, vol. II, pp. 307-312.

⁵⁹ Veg. M. DE RIQUER, *Història*, vol. II, p. 454-459.

⁶⁰ Veg. CURT J. WITTLIN (cur.), *Brunetto Latini. Llibre del Tresor, versió catalana de Guillem de Copons*, Barcelona, 1971-1985, 3 vols.

Vilanova, Eiximenis, Antoni Canals, Cerverí i també, com ja hem dit abans, el jueu targarí Moixé Natan.

4. L'OBRA EN HEBREU DE MOIXÉ NATAN

La llengua que Moixé Natan parlava a casa, al call de Tàrrega i als carrers de la vila cristiana era el català.⁶¹ Això no obstant, en determinats moments del seu dia a dia la que era tinguda com a «llengua sagrada», l'hebreu, també adquiria protagonisme: durant els diversos resos i benediccions rituals que en el judaisme precedeixen o segueixen fets tan quotidians com començar la jornada, menjar, viatjar...; durant la litúrgia sinagoga diària i, de manera especial, la del sàbat i els dies festius;⁶² a l'hora de fixar per escrit, en hebreu o en aljamiat, determinats tractes, tant de tipus econòmic (testaments, donacions, préstecs... davant de notari o en *pinqasim* privats), com social (*ketubot*, *taqanot*...).⁶³ Segur que Moixé

---

⁶¹ Veg. J. RIERA, “Literatura en hebreu”, p. 33; E. FELIU; J. RIERA, *Poemes hebraics*, pp. 6-7; JOSEP MARIA LLOBET, “El català parlat pels jueus de Cervera a la segona meitat del segle XIV”, *Espacio, Tiempo y Forma. Serie III*, 1993, pp. 425-446. Recordem que en un dels seus poemes d'elogi, Xelomó Bonjudà es refereix als jueus més senzills en tant que parlants només de català, en contraposició als més instruïts que, a més a més del català, també eren competents en hebreu.

⁶² La troballa d'oracions jueves en català ens testimonia que, fins i tot en el camp de la litúrgia, vist tradicionalment com l'últim reducte on s'havia pogut preservar l'ús de la llengua sagrada com a llengua viva, l'hebreu havia anat reculant cada vegada més. Malgrat això, l'hebreu no va arribar a desaparèixer mai especialment quan dins de la comunitat hi havia persones, Moixé Natan n'era una, que el coneixien; veg. JAUME RIERA I SANS, “Un recull d'oracions en català dels conversos jueus (segle XV)”, *Estudis Romànics*, XVI, 1980, pp. 49-97; DOLORS BRAMON, *Contra moros i jueus. Formació i estratègia d'unes discriminacions al País Valencià*, València, 1981, pp. 135-143.

⁶³ La bibliografia sobre aquest aspecte sortosament no és poca, a tall d'introducció veg. AGUSTÍ DURAN I SANPERE, “Documents aljamiats de jueus catalans”, *Butlletí de la*

Natan i un bon nombre de jueus del seu temps eren molt més diglòssics del que de vegades s'ha cregut, amb un predomini quasi absolut del català en la llengua oral i de l'hebreu en la llengua escrita.⁶⁴

Ara bé, fins i tot quan s'admet el coneixement que els jueus catalans tenien d'ambdues llengües, se sol limitar l'ús de l'hebreu a la

---

Biblioteca de Catalunya, v, 1918-1919, pp. 130-148; JOSEP MARIA MILLÀS I VALLICROSA, "Documents hebraics de jueus catalans", *Memòries de l'Institut d'Estudis Catalans, Secció Històrico-Arqueològica*, I, fasc. 3, 1927, pp. 61-167; FERNANDO DÍAZ ESTEBAN, "Documentos latinohebreos del Archivo de la Iglesia de Santa María del Mar, de Barcelona", *Boletín de la Asociación Española de Orientalistas*, IX, 1973, pp. 151-172; JAUME RIERA, *Cants de noces dels jueus catalans*, Barcelona, 1974; JAUME RIERA, *La crònica en hebreu de la Disputa de Tortosa*, Barcelona, 1974; D. ROMANO, "Documentos hebreos", pp. 289-312; JAUME RIERA; FREDERIC UDINA, "Els documents en hebreu conservats a l'Arxiu de la Corona d'Aragó", *Miscellania Barcinonensia*, XLIX, 1978, pp. 21-36; GREGORIO DEL OLMO; JOSÉ RAMÓN MAGDALENA, "Documento hebreo-catalán de farmacopea medieval", *Anuario de Filología*, 6, 1980, pp. 159-187; ENRIC CORTÈS, "Una poesia cabalística desconeguda i uns fragments d'Ibn Guiat procedents de l'Arxiu Diocesà de Girona", *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 2, 1983, pp. 7-16; ENRIC CORTÈS, "Fragments de manuscrits hebreus i arameus descoberts de nou a l'Arxiu Diocesà de Girona", *Revista Catalana de Teologia* (sèrie de tres articles publicats entre 1982 i 1985); J. R. MAGDALENA, "Les aljames catalanes", pp. 201-213. Un bon exemple, fora de terres catalanes, el trobem en JOSÉ LUIS LACAVE (ed.), *Los Judíos del reino de Navarra: documentos hebreos (1297-1486)*, Pamplona, 1998.

⁶⁴ Tot i que no en tenim proves determinants, som del parer que en personatges de l'alçada de Moixé Natan es podria ampliar aquest coneixement de llengües també cap al llatí, ni que, en comparació amb el català i l'hebreu, el seu domini hagués sigut inferior, especialment quan pensem en la gran quantitat de documents escrits en aquesta llengua que va haver de veure al llarg de la seva vida: privilegis i concessions reials, èpoques i instruments notariais, dictàmens judicials, composicions, testaments...

dimensió més pràctica i immediata de la llengua escrita i es deixa de banda la vessant, per dir-ho d'alguna manera, més allunyada de la urgència que s'imposa des de la realitat quotidiana: la de la llengua escrita en tant que eina literària. Es pot justificar aquest punt de vista si es parteix del fet que encara que a l'edat mitjana la major part dels nens jueus rebien una formació inicial amb què obtenien una comprensió bàsica de l'hebreu, només uns pocs accedien als estudis superiors i d'aquests, no tots òbviament se sentien atrets per la literatura o tenien vocació d'escriptors. Això no treu però, que la producció literària en hebreu dels jueus catalans hagi provocat l'admiració dels estudiosos que s'hi han apropiat, tant per la seva qualitat com per la gran quantitat d'obres escrites.⁶⁵

Ja hem comentat prèviament que, dins d'aquest panorama tan ric, Moixé Natan destaca precisament per ser un dels comptadíssims autors jueus que, des d'un punt de vista lingüístic i literari, era prou competent com per escriure obres tant en hebreu com en català.⁶⁶

---

⁶⁵ Veg. E. FELIU; J. RIERA, *Poemes hebraics*, p. 5.

⁶⁶ Durant uns anys es va estar temptat, en els àmbits d'investigació de la producció literària dels jueus catalans, d'identificar un tal rabí Natan, autor d'uns epitalamis bilingües, amb Moixé Natan (veg. J. RIERA, *Cants de nocces*, pp. 9-10), encara que pocs anys després el mateix qui havia formulat la proposta se'n va desdir (veg. E. FELIU; J. RIERA, *Poemes hebraics*, p. 2). En aquest cas les composicions literàries són bilingües perquè utilitzen les dues llengües: l'hebreu i el català; sobre aquest tipus de bilingüisme, veg. MOSHÉ LAZAR, "Epithalames bilingues hébraïco-romans dans deux manuscrits du XVe siècle" a: IRÉNÉE CLUZEL; FRANÇOIS PIROT (ed.), *Mélanges de philologie romane dédiés à la mémoire de Jean Boutière (1899-1967)*, Liège, 1971, vol. I, pp. 333-346.

A la literatura hom s'hi apropava i iniciava a través de la lectura de les obres que, un cop escrites, començaven a divulgar-se per uns cercles concrets i molt selectes. Els tradicionals eren la cort reial i els castells i palaus de la noblesa disseminats al llarg del territori.⁶⁷ L'aparició a les ciutats, durant la baixa edat mitjana, d'una classe rica i benestant integrada per mercaders, banquers, notaris, metges, artistes de renom, etc. va suposar una ampliació dels àmbits de recepció de les obres literàries. Els testaments o els encants dels béns d'alguns d'aquests personatges documenten la presència de llibres entre les seves possessions. Sovint solen ser llibres de l'ofici (els casos més típics són els llibres de dret i els de medicina) o llibres de caire religiós i devocional (dintre dels quals s'hi podrien incloure els reculls de proverbis per la seva forta càrrega didàctica i moral), encara que també s'hi troben, amb una quantia menor, llibres de literatura.⁶⁸

---

⁶⁷ La cort era un centre consumidor i també productor de literatura. Els nobles que hi estaven vinculats percebien el domini de les tècniques de composició de textos literaris no només com un entreteniment plaent sinó també com un element de promoció social i política dins de l'entorn reial. D'altra banda, els casals nobiliaris més importants de la Corona catalanoaragonesa, com els comtes de Prades, Empúries i Urgell o el ducat de Gandia, foren llocs d'irradiació de literatura durant la baixa edat mitjana, veg. JAUME TURRÓ, "La noblesa, la lírica, la caça i la cortesia", *Mots o raso*, 3, 2004, pp. 7-15.

⁶⁸ Veg. els estudis de J. Llobet sobre els llibres que apareixen en documents certerins dels segles XIV i XV i que recordem aquí per la proximitat d'aquesta vila (i del seu ambient intel·lectual) a la de Tàrraga: JOSEP MARIA LLOBET I PORTELLA, "Llibres esmentats en alguns inventaris notariais certerins del segle XV", *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 16, 1997, pp. 403-415; JOSEP MARIA LLOBET I PORTELLA, "Notícies de llibres als documents de Cervera (segles XIV i XV)", *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 21, 2002, pp. 681-725. Entre els autors medievals n'hi ha que esmenten explícitament les obres que han llegit, cosa que facilita la feina de refer la seva

En la majoria de casos les biblioteques són reduïdes i això s'explica pel fet que els llibres no eren només un objecte de refinament, símbol d'una classe superior, sinó també un objecte de preu, accessible a uns pocs privilegiats des d'un punt de vista econòmic.⁶⁹

I això ocorria tant en la societat cristiana com en la jueva, que s'emmirallava en la primera. La possessió de llibres i el benefici i el plaer que anaven associats a la seva lectura estaven a l'abast només d'uns pocs: els més acabats (ja sigui per nissaga, ja sigui per ofici o per una felicitat combinació d'ambdues) que, gràcies a una acurada formació personal, havien desenvolupat el sentit estètic, que els permetia assaborir i gaudir una obra literària, i la curiositat intel·lectual, que encaminava el seu interès cap a diverses branques del saber: teologia, filosofia, ciència... Les residències d'aquests jueus benestants, a semblança dels casalicis burgesos a què ens hem referit prèviament, es van convertir en els receptors naturals de la literatura hebrea medieval a les ciutats i viles del

---

«biblioteca», és a dir, el seu bagatge literari, és el cas, entre altres, de Bernat Metge, de Josep Ezobi o de l'autor del *Libre de saviesa*. En altres autors, en canvi, les referències són implícites i si es pot reconstruir la seva «biblioteca» és en funció de les citacions textuais o reelaborades d'altres llibres que apareixen a la seva obra, tal com veurem que passa amb Moixé Natan.

⁶⁹ Són interessants, en aquest sentit, les observacions recollides per P. Bohigas en relació al préstec de llibres per part de convents i universitats a l'edat mitjana, veg. PERE BOHIGAS, *Sobre manuscrits i biblioteques*, Montserrat, 1985, especialment pp. 276-288 dedicades a la utilització de les biblioteques al final de l'edat mitjana; veg. també FRANCISCO M. GIMENO BLAY, "Produir llibres manuscrits catalans (segles XII-XV)", a: LOLA BADIA; MÍRIAM CABRÉ; SADURNÍ MARTÍ, *Literatura i cultura a la Corona d'Aragó (segles XIII-XV). Actes del III Col·loqui «Problemes i Mètodes de Literatura Catalana Antiga»*. Universitat de Girona, 5-8 juliol de 2000, Montserrat, 2002, p. 126.

nostre territori; en plataformes de difusió d'aquestes obres literàries en el seu entorn humà més immediat dins del call i, més ocasionalment, en centres productors de nova literatura.⁷⁰ Gràcies a un inventari de béns sabem, per exemple, que a Cervera, vila veïna de Tàrraga, el jueu Menaixem de Quercí posseïa una biblioteca notabilíssima; a nosaltres ens interessa perquè, juntament amb els consueus llibres bíblics i els seus comentaris legals i teològics, i a la vora dels diversos llibres litúrgics, hi havia un exemplar del *Mivkhar ha-peninim* de Xelomó Ibn Gavirol, una de les col·leccions de proverbis més importants de la literatura hebrea medieval.⁷¹

Malauradament de la biblioteca que, amb tota seguretat, Moixé Natan tenia a l'estudi de casa seva no n'ha quedat cap notícia, ara bé, les citacions textuais que a *Qüestions de vida* apareixen de versets bíblics, de la col·lecció de proverbis d'Ibn Gavirol, del *Libre de paraules e dits de*

---

⁷⁰ Així s'explica, per exemple, el nombre considerable de poetes que van adreçar els seus versos d'elogi a Moixé Natan. D'altra banda, el fet que aquest n'hagués replicat algun en persona sembla insinuar, en aquest cas, l'existència d'un cercle literari integrat per poetes de diversos indrets de Catalunya que es mantenia viu i cohesionat a través de l'intercanvi epistolar i, possiblement, de diverses trobades entre ells.

⁷¹ Aquesta referència documental és del segle XV, veg. AGUSTÍ DURAN SANPERE; MOÏSE SCHWAB, "Les juifs à Cervera et dans d'autres villes catalanes", *Sefarad*, 34, 1974, p. 89. Tot i que Menaixem de Quercí provenia d'una cèlebre nissaga cerverina de metges no sembla que ell ho hagués estat, ja que entre la seva biblioteca no figura ni un sol llibre de medicina, veg. AGUSTÍ DURAN I SANPERE, *Llibre de Cervera*, Tàrraga, 1972, p. 382; JOSEP MARIA LLOBET, "Dades documentals sobre la comunitat jueva de Cervera a l'Edat Mitjana", *II Congrés per a l'estudi dels jueus en els territoris de llengua catalana*, Barcelona, 2005, p. 135; JOSEP XAVIER MUNTANÉ I SANTIVERI, "El patrimoni dels conversos als llibres de fiscalitat municipal de Cervera i Tàrraga durant el primer terç del segle XVI", *Miscel·lània Cerverina*, 19, 2009, pp. 223-247.

savis e filòsofs de Iafudà Bonsenyor, entre altres, ens inclinen a creure que aquests llibres formaven part de les lectures habituals de Moixé Natan. D'altra banda, el domini del *xibuts* i dels diferents models hebreus de versificació, juntament amb el coneixement i ús de lèxic rabínic i medieval, ens suggereixen que, a la vora dels llibres suara esmentats on, per cert, aquestes tècniques quasi no s'hi utilitzen, en devia tenir d'altres on aquests artificis i aquest lèxic estiguessin ben representats: comentaris bíblics medievals, obres filosòfiques de nova fornada, *maqames* i altres obres poètiques, etc. Una biblioteca, a més a més, on a la vora dels proverbis catalans de Iafudà Bonsenyor hi devien haver també altres obres escrites en català o, fins i tot, en llatí. Tot apunta, doncs, a que, gràcies a la seva fortalesa econòmica i a la seva vocació d'estudi i literària, Moixé Natan va bastir la seva pròpia i personal biblioteca a la cambra d'estudi de casa seva.

A més a més, és ben possible que gràcies als seus contactes a la cort o amb cristians acabalats i cultes, d'una banda, i amb jueus prominents d'altres viles i ciutats o amb rabins famosos, d'una altra, també hagués tingut accés a les biblioteques privades d'aquests personatges. En aquest sentit és ben curiós que el ciutadà de Barcelona Ramon Vinader, per cert nascut a Tàrrega, a qui l'any 1349 Moixé Natan va prestar 30 lliures mentre s'estava a Barcelona fugit del call targarí, posseís una de les biblioteques privades més importants de la ciutat Comtal.⁷²

---

⁷² Veg. JOSEP HERNANDO I DELGADO, "Una biblioteca privada pluridisciplinar del segle XIV. La biblioteca del jurista Ramon Vinader (†1351)", *Acta historica et archaeologica mediævalia*, 16-17, 1995-1996, pp. 9-32.

El resultat de les seves lectures, dels seus contactes amb escriptors del moment, de disposar del temps necessari i, òbviament, d'una vocació literària, són els poemes que va escriure en català i hebreu. De la producció catalana ja n'hem parlat, de l'obra en hebreu de Moixé Natan es conserven diversos himnes religiosos compostos per a la litúrgia sinagoga (*piiutim*)⁷³ i la col·lecció de proverbis *Qüestions de vida*.

Un dels *piiutim* atribuït a Moixé Natan⁷⁴ duu per títol: מי כמוך ואין («Qui és com tu? No hi ha ningú com tu! Qui se t'assembla? No hi ha qui se t'assembli!»). Està format per 38 estrofes de dos versos de setze síl·labes cadascun amb cesura medial, i clou l'himne el vers lliure: מי כמכה באלים " («Qui és com tu entre els

---

⁷³ Veg. LEOPOLD ZUNZ, *Zur Geschichte und Literatur*, Berlin, 1919, p. 474, on afirma que *seine Synagogaepoesien* [de Moixé Natan] *sind in den Ritus von Avignon und von Africa* [sic!].

⁷⁴ A l'inici de l'himne hi figura la nota sobre l'autor: לנעלה דון משה נתן צבי («de l'excels don Moixé Natan, el just viurà per la seva fe!»), que el rabí Gabriel Pollak, durant la seva estada a Amsterdam, va escriure sobre el pergami del ritual manuscrit que es conservava en aquesta ciutat, veg. edició de l'himne a JOSEPH KOBAK, *Ginse Nistaroth. Handschriftliche Editionen aus der Jüdischen Literatur*, Bamberg, 1872, vol. 3, pp. 11-14; quant a la nota manuscrita sobre l'autor, veg. p. 11 nota 1. Possiblement hàgim d'incloure aquest poema litúrgic dins dels *piiutim* atribuïts a Moixé Natan que L. Landshuth afirma que es trobaven al ritual d'Oran, veg. L. LANDSHUTH, *Amude ha-Aboda (Columnæ cultus). Onomasticon auctorum hymnorum hebraeorum eorumque carminum, cum notis biographicis et bibliographicis e fontibus excusis et mss*, Berlín, 1857, fascicle I, p. 256. I també sembla que sigui aquest el *piiut* al qual es refereix T. Alsina amb una data diferent de publicació: 1868 en comptes de 1872, veg. T. ALSINA, *Vida i obra*, p. 22 nota 12.

déus, Senyor?»)⁷⁵ Els tres primers hemistiquis de cada estrofa rimen entre sí amb una rima que és diferent per a cada estrofa; en canvi, el quart hemistiqui té una rima diferent als de la resta de la seva estrofa i idèntica a tots els quarts hemistiquis del poema [aaab.cccb...]. Per l'ús que s'hi fa de l'acròstic es pot dividir l'himne en dues parts: les vint-i-dues estrofes de la primera part es van succeint l'una a l'altra en funció de l'ordre de les lletres de l'alefat amb què cadascuna d'elles comença, mentre que, a la segona part, les lletres incials de cada estrofa formen l'acròstic següent: **אני משה נתן הזק ואמץ** («Jo sóc Moixé Natan, fort i valerós»)⁷⁶.

Segons L. Landshuth Moixé Natan va ser també el compositor d'una elegia que es trobava al ritual d'Avinyó: **מי גם בכם** («Qui també entre vosaltres?»),⁷⁷ que tenia sis estrofes de sis versos i la rima era [aaabab].⁷⁸

---

⁷⁵ L'expressió *Mi kamokha* (**מי כמכה**) que llegim a l'inici i al final de l'himne ens permet adscriure aquest poema al gènere conegut precisament amb aquests termes: **מי כמכה**, veg. JOSEP MARIA MILLÁS VALLICROSA, *La poesía sagrada hebraicoespañola*, Madrid, 1940, p.12.

⁷⁶ Quant a l'acròstic de l'autor, veg. J. KOBAC, *Ginse Nistaroth*, p. 11 nota 1.

⁷⁷ Veg. L. LANDSHUTH, *Amude ha-Aboda*, p. 256. L. Zunz, que segueix de prop les observacions de L. Landshuth quan afirma que *seine Synagagalpoesien* [de Moixé Natan] *sind in den Ritus von Avignon und von Africa* i planteja, com ja aquell havia fet, la possibilitat que aquest poeta litúrgic sigui el mateix que va escriure *Qüestions de vida* (veg. L. ZUNZ, *Zur Geschichte und Literatur*, p. 474), amplia, en un altre estudi, el reclam de l'elegia atribuïda a Moixé Natan: **מי גם בכם ויסגור דלתים** («Qui també entre vosaltres tancarà les portes?»), veg. LEOPOLD ZUNZ, *Literaturgeschichte der synagogalen Poesie*, Hildesheim, 1966, p. 517. El mateix reclam que es pot llegir a la *Literaturgeschichte* es troba reproduït a A. BERLINER; D. HOFFMANN, *Ozar tob*, Berlin, 1880, p. 60, encara que allí es remet el lector a la *Zur Geschichte* de L. Zunz on,

M'agradaria cloure aquesta faceta de Moixé Natan, indicant a continuació la informació que he trobat sobre altres poemes litúrgics que se li atribueixen: T. Alsina diu que un d'aquests es troba en dos manuscrits: Or. 2587 del British Museum i 8° 3312 de la Biblioteca Nacional de Jerusalem (sense indicar d'on treu la informació), i que pertany al gènere *חבדלה* (*Havdalà*).⁷⁹ Per la seva banda, E. Hoter edita un *piut* que es troba al manuscrit Or 5600 (f. 94 r-v) del British Museum, del gènere *רהוטה* (*Rehutà*), i del qual transcriu l'anotació inicial sobre l'autor: " *רהוטה לדון משה נתן צב* " («*Rehutà* de don Moixé Natan, el just viurà per la seva fe!»); també n'edita un altre, adscrit a *משה בן נתן* («Moixé ben Natan»), compost per a la festa de les Setmanes i del qual, malauradament, no n'indica la procedència.⁸⁰

---

curiosament, no hi apareix. Deu ser també aquesta l'elegia conservada en el manuscrit d'Oxford: Hebr. 1089, a què es refereix T. ALSINA, "Vida i obra", p. 22 nota 12; segons el parer d'aquesta estudiosa, l'elegia, que està pensada per a la commemoració litúrgica del Nou d'Av, «va ser escrita, segurament, després de 1348»; aquesta afirmació esdevé ben significativa si tenim present que, segons Iossef ha-Cohen, la data de l'assalt de 1348 al call targarí es va escaure precisament dins dels dies en què a la litúrgia jueva es commemora la destrucció i l'incendi del temple de Jerusalem: el dia deu del mes d'Av.

⁷⁸ Veg. L. ZUNZ, *Literaturgeschichte*, p. 517 on, a més a més, reproduueix els mots finals de l'elegia: *שישו אתה משוש ששון ושמחה ימצא בה תורה וקול זמרה* («Exulteu amb ella amb felicitat, goig i alegria! Que en ella s'hi trobi instrucció i so de música»).

⁷⁹ Veg. T. ALSINA, "Vida i obra", p. 22 nota 12.

⁸⁰ Veg. a: , 2000 *אסתר חותר, ר' משה נתן משורר יהודי-ספרדי בן המאה ה-17*, רמת גן, pp. 263-265.

Més enllà, però, de la dedicació de Moixé Natan als d'himnes litúrgics, l'obra que a partir d'ara centrarà la nostra atenció serà la seva col·lecció de proverbis escrita en hebreu.⁸¹

4.1 TÍTOL DE LA COL·LECCIÓ DE PROVERBIS

El títol de l'obra: תוצאות חיים (*Totseot khaiim*), s'indica al final de l'apariat que a P precedeix el primer capítol i a la resta de manuscrits i edicions impreses, en canvi, clou el darrer capítol i el llibre sencer:

1 אָכְלוּ, רַעִים, עֵץ הַחַיִּים, / מִי הָאִישׁ הַחֲפִיץ חַיִּים?

2 וְקָחוּ סֵפֶר אֶרֶץ חַיִּים / וְקִרְאוּתֶיהֶוּ תוֹצְאוֹת חַיִּים.⁸²

Quan el copista de P o potser una mà posterior va voler emfasitzar el títol de l'obra bo i subratllant les paraules de l'apariat que el contenen, primer es va equivocar i va subratllar amb una línia els mots: סֵפֶר אֶרֶץ חַיִּים («el llibre del camí de la vida») que hi ha al *délet* (primer hemistiqui) del segon vers. Després ell mateix va ratllar la indicació

---

⁸¹ Encara que més endavant exposarem de manera detallada tots els testimonis de què ens hem servit a l'hora de fer la col·locació del text, ens sembla que ara és un bon moment per a indicar la correspondència que hem establert entre cadascun d'aquests i les sigles emprades en aquesta edició i que, des d'aquest moment, anirem utilitzant: P (manuscrit de París); L^M (manuscrit de Londres-Montefiore); C (edició de Constantinoble); V (edició de Venècia); p (manuscrit privat); Bp (manuscrit de Budapest); J^B (manuscrit de Jerusalem-Benayahu); J^K (manuscrit de Jerusalem-Karlin); B (manuscrit de Berlín); J^S (manuscrit de Jerusalem-Sassoon); StP (manuscrit de Sant Petersburg); H (edició d'Husiatyn).

⁸² «Mengeu, amics, de l'arbre de la vida, / si sou homes que anheleu la vida. // Preneu el llibre del camí de la vida. / L'he anomenat *Qüestions de vida*.»

errònia que havia fet i va subratllar amb una doble línia els mots del títol que apareixen al *soguer* (segon hemistiqui) d'aquell vers: תוצאות חיים.

A la resta de manuscrits i edicions on aquest apartat figura al final de tot i es deixa l'obra sense aquesta indicació de títol, es resol aquest buit afegint al capdavant del text un títol de natura no poètica on, a més a més, s'indica l'autoria del llibre.⁸³ סֵפֶר תּוֹצְאוֹת חַיִּים לְהַרְ"ר מֹשֶׁה נָתָן.⁸⁴ («Llibre *Questions de vida* del molt savi rabí Moixé Natan»).

Entre els proverbis que formen la col·lecció n'hi ha un, el [8.7], que es refereix de manera ben explícita a l'obra en general, anomenant-la pel seu títol, תוצאות חיים:

- 1 אָמַרְי שְׁמַע, מִשְׁפִּיל, שְׁבוֹל תּוֹצְאוֹת חַיִּים; / אֲאַלֶּף לָךְ וְאַהֲנֶה, בְּנִי, אֲצַלֶּךָ אָמוֹן.
2 חֶסֶם פֶּה וּמִדְבָּר לָךְ יֵאמְרוּ כִּילִי, / אֲצוֹר אֶת לְשׁוֹנְךָ כְּאַשְׁרֵי תִּאֲצוֹר מִמּוֹן.⁸⁴

Curiosament a L^M aquestes dues referències: la de l'apariat inicial o final i la del proverbí [8.7], hi són absents i això el converteix en l'únic testimoni, de tots els que transmeten sencer el conjunt de proverbis, que no conté el seu títol.⁸⁵

---

⁸³ Informació, la de l'autor, que no fa altra cosa que avançar la que, sota forma d'acròstic, es troba en l'apariat que en aquests manuscrits i edicions clou l'exordi poètic.

⁸⁴ «Les meves paraules escolta, intel·ligent, camina amb *Questions de vida*; / amb elles t'instruiré i seré, fill meu, un preceptor vora teu. // Emmordassa boca i paraula quan et diguin «avar», / reserva la teva llengua quan acumulis riquesa.»

⁸⁵ No consta a l'inici, en què el text de *Questions de vida* transmès per L^M segueix sense interrupció el text del llibre que el precedeix, ni tampoc al final, on, després d'indicar l'acabament del llibre, el foli continua i acaba en blanc. Tampoc el manuscrit p indica el títol i encara que es pot cercar l'explicació d'aquesta mancança en el

D'altra banda, en els poemes de felicitació adreçats a Moixé Natan que van ser copiats a P s'hi troben dues referències al títol de l'obra que coincideixen plenament amb els testimonis interns que hem exposat. Una la trobem al poema de Bonjudà Mercadell: [f. 97r / 5] i l'altra, en un dels poemes anònims: [f. 97v / 2].

[f. 97r / 5]

1 הַשֵּׁר כְּלִיל הַהוֹד! מְרֹאשׁ לֵךְ עֶשֶׂר! / דְּנַת בְּסוֹד הַשִּׁיר, בְּךָ יִשְׁמְחוּ אַיִּים.

2 הֵן עֲמָה פְּרִדָּס אוֹצֵר מְאֹד נְחֻמָּד, / הֵעֵץ אֲשֶׁר מְמַנֵּנוּ תוֹצְאוֹת חַיִּים.⁸⁶

[f. 97v / 2]

1 אֵל שִׁמַּע חֲכָמָתְךָ בְּאֵיִם / וּלְתוֹרָתְךָ קִוּוּ אַיִּים,

2 מִכָּל מִשְׁמֵר לְנִצּוֹר לְכָב, / כִּי מְמַנֵּנוּ תוֹצְאוֹת חַיִּים.⁸⁷

Els mots תוצאות חיים els va manllevar Moixé Natan del primer poema didàctic contingut al llibre sapiencial veterotestamentari dels *Proverbis*: Pr 4,23. El verset sencer en hebreu diu: מְכַל־מִשְׁמֵר נֹצֵר לְכָבֶּהּ («sobretot vetlla el fons del cor, que d'allí surt la vida»)⁸⁸. En el seu sentit propi, el substantiu תוצאות (a la Bíblia només

---

caràcter parcial i fragmentari d'un text que, ja de per si, fa una selecció dels proverbis continguts al recull original, també es podria interpretar aquesta coincidència entre p i L^M a partir de l'estreta relació que la *stemma* de *Qüestions de vida* ha mostrat que hi ha entre aquests dos testimonis (veg. l'apartat segon del capítol III).

⁸⁶ «Al príncep, tota la glòria! Des de l'inici la riquesa és per a tu! / Has jutjat en la deliberació del cant, en tu s'alegraran les illes. // Vet aquí que amb tu hi ha un tresor de verger, molt delectable, / l'arbre que d'ell brota és *Qüestions de vida*.»

⁸⁷ «A l'anomenada de la teva saviesa vénen / i la teva llei esperen les illes, // per protegir el cor de tota presó / ja que d'ell brollen les *Qüestions de vida*.»

⁸⁸ Segueixo la traducció de la Bíblia Catalana Interconfessional (BCI).

apareix en plural) indica «sortida», ja sigui d'una ciutat (Ez 48,30) o d'un territori (equivalent a «límits», «confins»: Js 15,4.11; 1Cr 5,16). Aquest darrer és el sentit, ben literal per cert, que adopta la LXX quan tradueix el verset de Pr 4,23: *πάση φυλακῆ τήρει σὴν καρδίαν ἐκ γὰρ τούτων ἕξοδοι ζωῆς* («amb tota vigilància guarda el teu cor, ja que a partir d'ell [es fixen] els límits de la vida»)⁸⁹. En canvi, en un sentit figurat, *תוצאות* pot arribar a significar «evasió», «alliberament» (Sl 68,21) o «deu» i conceptes relacionats com «origen», «procedència»⁹⁰. Encara que algunes traduccions modernes prefereixen el substantiu «deu»,⁹¹ sembla que va ser en l'accepció derivada d'aquest concepte que es va inspirar la Vulgata i després ho han fet bona part de les traduccions modernes a l'hora de

---

⁸⁹ De les diverses traduccions modernes que he consultat, només la *Traduction œcuménique de la Bible* (1985) adopta aquest sentit: *Garde ton cœur en toute vigilance car de lui dépendent les limites de la vie*.

⁹⁰ Veg. LUIS ALONSO SCHÖKEL, *Diccionario bíblico hebreo-español*, Madrid, 1994. És curiós que encara que L. Alonso proposi el significat de «manantial» per a Pr 4,23, després no l'utilitzi en la seva versió castellana d'aquest passatge: *por encima de todo guarda tu corazón, porque de él brota la vida* (veg. LUIS ALONSO SCHÖKEL, *Nueva Biblia Española*, Madrid, 1975). També hi ha qui suggereix per a Pr 4,23 la lectura de *מְצֹאֹת* («fonts») en comptes de *תוצאות*, veg. F. BROWN; S. DRIVER; C. BRIGGS, *The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon*, Massachussets, 1996.

⁹¹ *With closest custody, guard your heart, for in it are the sources of life*, The New American Bible (1970); *Keep your heart with all vigilance, for from it flow the springs of life*, The New Revised Standard Version (1989); *More than all else, keep watch over your heart, since here are the wellsprings of life*, The New Jerusalem Bible (1985); *Custodisci il tuo cuore più di ogni altra cosa, poiché da esso provengono le sorgenti della vita*, La Sacra Bibbia Nuova Riveduta (1994).

traduir el verset esmentat de Pr 4,23: *omni custodia serva cor tuum quia ex ipso vita procedit*.⁹²

Els estudis que s'han referit a la col·lecció de proverbis de Moixé Natan i n'han traduït el títol a una llengua moderna són només tres. Dos d'ells tenen en comú que han optat pel sentit figurat del terme תוצאות i han anomenat l'obra de Moixé Natan: *Source de la vie*⁹³ i *Fonts de Vida*.⁹⁴ El tercer, i també el més recent, ha preferit donar una versió diferent del títol bo i emprant una accepció rabínica, diferent de les bíbliques que hem comentat, del terme תוצאה: *Issues of Life*.⁹⁵

En aquest estudi hem optat per aquesta segona opció i quan ens referim a la col·lecció de proverbis en català l'anomenem: *Qüestions de vida*. Per diversos motius. D'entrada hem tingut en compte que dins del corpus filosòfic i ètic de la literatura medieval ja existia l'obra d'un escriptor jueu, Xelomó ibn Gavirol, anomenada *Font de vida*. La versió original escrita en àrab s'ha perdut i només n'ha romàs el resum hebreu que en va fer Xem Tov ben Falaqera (1225-1290) i la versió llatina del

---

⁹² Entre moltes altres, la traducció de la BCI ja esmentada.

⁹³ Sense tenir en compte el nombre del substantiu, veg. AAVV, *Histoire littéraire de la France*, vol. XXVII, p. 726.

⁹⁴ Veg. T. Alsina "Vida i obra", p. 19, i EDUARD FELIU, "Nota sobre el text i la traducció", p. 25, a AAVV, *Constitució de l'Associació d'estudiosos del judaisme català a Tàrrrega*.

⁹⁵ Veg. E. GUTWIRTH, "Widows, Artisans, and the *Issues of Life*", pp. 160-164. Quant a l'accepció rabínica: *issue, mode, species*, veg. MARCUS JASTROW, *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, New York, 1950. En aquest sentit, la traducció anglesa de la New King James Version (1982) recull ambdues opcions: *Keep your heart with all diligence, For out of it spring the issues of life* (el subratllat és meu).

segle XII que es va difondre exitosament per tot Europa encara que sense indicar l'origen jueu del seu autor.⁹⁶ La versió compendiada de Falaqera es coneixia amb el títol hebreu extret del Sl 36,10: *מְקוֹר הַיִּים* (*Meqor khaiim*) «Font de vida», que equivalia al de la versió llatina: *Fons vitæ*. Aquesta coincidència ha fet creure als estudiosos que molt probablement, ambdós títols eren la traducció literal del que tenia l'original àrab. Quan Moixé Natan va titular el seu recull de proverbis amb les paraules *תּוֹצְאוֹת הַיִּים* que, des d'un punt de vista formal i també bíblic, no tenen res a veure amb les del *מְקוֹר הַיִּים*, més que apropar la seva obra a la d'Ibn Gavirol, amb la qual, per cert, no s'assemblava en res, el que de debò estava fent era distanciar-se'n. Tant més si tenim present que quan va aparèixer *תּוֹצְאוֹת הַיִּים* la traducció hebrea de l'obra filosòfica d'Ibn Gavirol encara era relativament recent.

D'altra banda, al lèxic de *תּוֹצְאוֹת הַיִּים* no li són gens estranyes les paraules d'origen rabínic. A Moixé Natan, com a la resta d'autors de la seva època, ja no li tremola la mà a l'hora d'escriure paraules procedents del món rabínic o de l'àmbit de la ciència escrita en hebreu entremig de les paraules d'arrel bíblica.⁹⁷

---

⁹⁶ Veg. JOAQUIN LOMBA FUENTES, *La corrección de los caracteres de Ibn Gabirol*, Zaragoza, 1990, pp. 25-26.

⁹⁷ En efecte, aquesta incorporació de lèxic provinent del món rabínic i de les obres científiques escrites en hebreu, fou un fenomen que, des del segle XIII, va anar creixent de manera gradual dins de la literatura hebrea i del qual Moixé Natan, tal com es pot comprovar en el seu recull de proverbis, no en va quedar al marge, veg. E. FELIU; J. RIERA, *Cants de nocces*, p. 10.

Per tot això, hem optat per traduir el títol amb els mots catalans *Qüestions de vida* i preservar així la idiosincràsia d'aquesta obra envers la de Xelomó ibn Gavirol coneguda com a *Font de vida*.

4.2 L'EXORDI POÈTIC DE L'OBRA

A les edicions i als manuscrits posteriors a aquestes un exordi rimat introdueix la col·lecció de proverbis. Al seu final hi duu encastat un apariat que, ben celat darrere d'un acròstic, conté el nom del seu autor (משה בן נתנאל בר שלמ[ה]), Moixé ben Netanel bar Xelomó) i signa, així, tant l'exordi com l'obra en general que el segueix.⁹⁸ A P i L^M no apareix cap exordi, això no obstant l'acròstic es manté a l'inici de l'obra: a P és el primer proverbí del primer capítol i a L^M precedeix, tot sol, el primer capítol.

Des d'un punt de vista formal, l'exordi és una peça discursiva composada amb destresa: un atapeït mosaic de cites bíbliques, generalment molt curtes, que el poeta ha combinat i reelaborat per tal de vehicular el missatge que ha volgut transmetre als seus lectors. Les ha

---

⁹⁸ Quant a l'acròstic veg. *Histoire littéraire de la France*, vol. XXVII, p. 726. D'altra banda el nom de l'autor apareix en molts altres indrets: de manera completa el trobem al poema anònim [f. 97v/1] (האיש משה נתן, «l'home Moixé Natan») i, darrere d'una original paranomàsia, al proverbí [1.2] (משה נתן, «Moixé n'ha tant [= Natan]») i al poema d'Itskhaq Perfet: [f. 96v/1] (הגביר משה נתן, «el senyor Moixé n'ha tant [= Natan]»), veg. AAVV, *Constitució de l'Associació*, pp. 17 i 31; de manera parcial el trobem al poema de Moixé Alatsig: [f. 96v/2] (apareix només משה, «Moixé») i als d'Escapat Malet: [f. 97r/2] i [f. 97r/3] (on alterna משה, «Moixé», amb האיש משה, «l'home Moixé»).

disposades seguint un model fix de rima segons el qual les cites o les unitats lingüístiques elaborades amb elles rimen per parelles [aabbccdd ee...]; encara que en diverses ocasions, quinze en total, les unitats que tenen una mateixa rima s'incrementen i passen a ser tres, quatre o fins i tot sis. De tota manera, la prosa de l'exordi és sempre una prosa rimada; malgrat això, no segueix cap esquema mètric precís.

En contrast amb la poca llargària de l'exordi el nombre de referències bíbliques que hi conflueixen (més de dues-centes) i dels llibres dels quals s'han extret (uns trenta-u) són dignes de menció: Is (citada 50 vegades); Gn (45); Sl (42); Pr (36); 1 Sa (22); Qoh (23); Ex (21); Jb (17); Ez (16); Nm (15); 1 Re i 2 Re (11); Est (10); Ct i Dt (9); Lv, Jtg i Dn (8); 2 Sa i Jr (7); Am i Lm (5); Ha i Jt (3); 1 Cr, 2 Cr, Os i Jo (2); Mi, Ml i Esd (1). Queda ben palès que, a la vora dels llibres sapiencials, la presència dels quals era totalment esperada donada la natura de l'obra, hi figura un nombre més que considerable de llibres històrics i profètics.

Podem sintetitzar les línies mestres a partir de les quals s'estructura el contingut de l'exordi de la manera següent: En un món dividit per desigualtats de tipus social (servents / senyors), polític (pobres / sobirans) i econòmic (qui duu parracs / qui s'abilla magníficament; qui manlleua / qui presta), Moixé Natan proclama la igualtat fonamental de tots els qui l'habiten. Una igualtat que justifica en l'acte creador de Déu (a tots ha infós el seu alè de vida), en l'observació de la realitat empírica (el cos humà és igual per a tots; tots naixem de la mateixa manera) i en la fe en un únic Déu (un sol tabernacle). Malgrat les desigualtats aparents, tots resideixen a la «vall de Xevà», és a dir, «la vall de la Igualtat».

Ara bé, a l'interior d'aquesta igualtat fonamental Moixé Natan introdueix un element de diferenciació, gairebé de distorsió, determinat per la possessió o no d'uns determinats béns, qualitats o virtuts, anomenats «corones» i quantificats en nombre de cinc.⁹⁹ La bellesa, la força, la riquesa, la família i la saviesa estan al darrere d'aquesta selecció, encara que la seva sola possessió no garanteix res, més aviat al contrari, si no va acompanyada d'un capteniment adequat.¹⁰⁰

En efecte, al llarg del cos central de l'exordi, Moixé Natan s'esforça a demostrar que ni la bellesa, ni la força de les armes, ni la riquesa, ni la posició heretada poden ser viscuts com a valors en sí mateixos, ja que el temps, la malaltia i l'infortuni acaben amb ells. Només en el savi aquests béns i qualitats perduren: la bellesa, en el resplendor que projecta la seva saviesa; el coratge, en el seu domini de l'instint; la riquesa, en el reeiximent personal i en la seva parla preciosa; la família, en el vincle íntim que uneix els savis entre ells. Per això els

---

⁹⁹ Quan E. Gutwirth disserta sobre l'exordi s'hi refereix com una *rhetorical dilatio of the five Aristotelean external goods or virtues*, veg. E. GUTWIRTH, "Widows, Artisans, and the *Issues of Life*", p. 161. Malauradament l'ètica d'Aristòtil és molt més complexa i enlloc s'hi esmenta un nombre concret de virtuts ni de béns exteriors (que, contràriament al que deixa entendre E. Gutwirth, no poden ser realitats equivalents: una cosa són els béns exteriors com la riquesa, el poder o la bellesa, i una altra, la virtut intel·lectual de la saviesa), veg. NICOLA ABBAGNANO, *Historia de la filosofía*, Barcelona, 1982, pp. 148-151; FREDERICK COPLESTON, *Historia de la filosofía*, Barcelona, 1984, vol. I, p. 340.

¹⁰⁰ En un dels proverbis del recull, concretament a [25.3], es fa menció d'aquests cinc conceptes: riquesa, família, bellesa, força i saviesa (en aquest ordre), en tant que graus d'ascensió a la grandesa.

savis, que han vist com en són d'il·lusòries i vanes aquestes realitats, menyspreen la riquesa, prefereixen la humilitat i viuen de l'estudi.

El darrer paràgraf de l'exordi adquireix un to autobiogràfic. Moixé Natan confessa les tribulacions que ha sofert per haver anat al darrere de la riquesa i de la notorietat i com, al final, cansat pels tràfecs del món i desenganyat pel caràcter vacu d'aquest, va decidir dedicar-se a l'estudi assidu dels ensenyaments dels savis i, tal com ells van fer, compondre els seus propis proverbis. Arribats aquí, és ben interessant la manera com Moixé Natan caracteritza la seva personal aportació als ensenyaments dels savis que el precediren: com un afegitó sorprenent i inesperat (igual que les set ovelles que Abram va separar per a Abimèlec, veg. Gn 21,29); com quelcom petit, modest (com la saviesa de les ovelles del ramat o de la formiga; el seu pes és com el d'un gra de pols a la balança) i, finalment i també de manera ben significativa si tenim en compte la faceta de prestador de l'autor, com un préstec que es retorna de mica en mica (el fruit d'haver manllevat saviesa dels antics serien els proverbis que ara ell compona).

Moixé Natan acaba l'exordi fent referència a la divisió en capítols o מאמרים (*maamarim*) amb què ha estructurat la seva col·lecció de proverbis i prepara el lector per a l'apariat amb acròstic que clou la introducció i amb què indica el nom de l'autor: el seu propi nom.

4.3 LA DIVISIÓ DEL LLIBRE EN CAPÍTOLS O מאמרים

Tal com s'indica a l'exordi, els proverbis de *Qüestions de vida* s'ofereixen al seu lector aplegats temàticament en 58 capítols: la qüestió concreta a què està dedicat cada capítol s'anuncia en els epígrafs que els precedeixen. La divisió en capítols la trobem testimoniada de manera idèntica en tots els manuscrits i edicions, des dels més antics fins als més recents: idèntica en els temes i també en l'ordre assignat a cada capítol dins de l'obra. A la vora de cada epígraf s'hi adjunta la numeració corresponent. L^M i p són els únics testimonis que no numeren els capítols i, a més, L^M difereix de la resta a l'afegir, entre els capítols 55 i 56 de la numeració general, un altre capítol que fa que, en el seu cas particular, el nombre total de capítols de la col·lecció se situï en 59.¹⁰¹

Quant a aquest aspecte de l'obra, també P conté una altra particularitat ja que, de tots els testimonis, és l'únic que al final del recull (ff. 95v-96r) ha inserit un índex amb l'elenc complet de tots els capítols. En tres casos (cap. 10, 28 i 57) es pot constatar que en la forma del títol, tal com apareix al cos del text i després figura a l'índex, hi ha alguna diferència, per bé que irrellevant. Mínimes són també les discrepàncies que, en aquest nivell que tractem, hem pogut constatar entre els diversos testimonis.¹⁰²

L'opció d'aplegar els proverbis sota determinats epígrafs, a més de simplificar i ordenar el contingut de l'obra, també facilita l'accés cap a un

---

¹⁰¹ Possiblement es tracti d'un afegitó posterior, veg. nota 115. Trobareu un llistat complet dels capítols de *Qüestions de vida* a l'apèndix I.

¹⁰² I que indicarem oportunament al llarg de l'edició crítica de l'obra.

nivell d'anàlisi més profund del pla que l'autor va seguir a l'hora d'estructurar la seva obra. En relació a *Qüestions de vida* es constata una estructura general dual: els capítols dedicats a les qualitats i virtuts que el lector ha de maldar per fer seves si vol reeixir en la vida (cap. 2-45) precedeixen els capítols centrats en les actituds negatives i els vicis que s'han d'evitar si no es vol fracassar (cap. 38.46-57). La primera part és molt més extensa que la segona, però ambdues tenen una entitat ben definida dins del recull. Un capítol dedicat a la saviesa i un altre a la pau, al benestar, obren i tanquen respectivament *Qüestions de vida*.¹⁰³ Ambdós tenen la funció de presentar la saviesa i el seu fruit com a quelcom delitable, per la qual cosa l'esforç esmerçat en adquirir les qualitats i en refusar els vicis que l'obra amb tanta cura presenta, quedi plenament justificat.

D'altra banda, l'ús d'epígrafs també permet crear agrupacions temàtiques menors que hem localitzat només a l'interior del primer bloc, el més extens. Així trobem vinculats: (a) els cap. 3 i 4: dedicats a la fe i la

---

¹⁰³ Des d'un punt de vista temàtic el darrer capítol es desmarca claríssimament de la segona part perquè no versa sobre cap vici. En canvi, el primer capítol, dedicat a la saviesa, no és tan fàcil de separar de la resta de capítols de la primera part si no és pel fet que en ell s'hi planteja el tema de la saviesa en sí mateixa, mentre que el que a la resta de capítols s'hi tracta són els mitjans a través dels quals adquirir-la. Si en el primer capítol Moixé Natan exposa al seu lector la importància de la saviesa, a fi de justificar els consells que, en forma de proverbi, aquest es trobarà al llarg de l'obra, al darrer capítol el convida a distanciar-se del que li ha estat exposat en la segona part per tal d'enlairar-se i prendre posició sobre el conjunt sencer de l'obra, que ara acaba, bo i mostrant-li el guardó que li espera si s'afanya a posar en pràctica els ensenyaments que conté i ara ja coneix: el benestar i la pau no com a utopia, sinó com a fruit d'una vida sàvia, reeixida.

pregària; (b) els cap. 5 i 6: dedicats a l'aplicació i la diligència; (c) els cap. 19-21: dedicats tots ells a l'«adquisició» de quelcom;¹⁰⁴ (d) els cap. 21-23: que tracten el tema de la riquesa des de diversos aspectes; (e) els cap. 30-37.45: dedicats a aconsellar sobre aspectes diversos de la vida quotidiana.¹⁰⁵ A més a més, a l'hora d'ordenar el material paremiològic de què disposava, Moixé Natan també va recórrer a la numeració dels capítols per a algun tipus de joc enginyós, tal com es constata al cap. 10, format per deu proverbis i dedicat als deu manaments.

El nombre de proverbis assignat als capítols no és homogeni i dominen els capítols amb un nombre igual o inferior a cinc proverbis.¹⁰⁶

4.4 ELS PROVERBIS

El nombre de proverbis que s'apleguen a *Qüestions de vida* varia segons els diversos testimonis, dels quals, per cert, no n'hi ha ni un que coincideixi amb la quantitat que al penúltim proverbí de la col·lecció, el [58.8], s'assigna al recull sencer:

1 מְלִי, בְּנֵי, תְצוּר וּמְצוֹתֵי שְׁמוֹר. / אִם תִּאָזֵין קוֹלִי בְּיִלְדוּתְךָ שְׁמַח.

2 רַפְאוֹת לְשָׂרְךָ לְעוֹלָם יִהְיוּ / שְׁקוּי עֲצָמֶיךָ וּמְסַפְּרֶם רַמַח.¹⁰⁷

---

¹⁰⁴ És amb el terme קִינִיָּן (*qinian*, «adquisició») que comença el títol de cadascun d'ells.

¹⁰⁵ Una vida quotidiana, això sí, preocupada per uns aspectes reservats a una classe burgesa acabalada.

¹⁰⁶ Trenta nou capítols (quaranta a L^M) amb cinc o menys proverbis, i dinou capítols que en tenen de sis fins a un màxim de quinze.

Tal com hem mantingut en la nostra transcripció, el copista de P va escriure un puntet al damunt de cadascuna de les tres consonants de la paraula **רמך** per tal d'avisar el lector i incitar-lo a anar més enllà del significat literal. Efectivament, si aquest aplica les lleis de la guematria a aquest mot, la quantitat que surt de sumar les diferents equivalències numèriques de les tres consonants és 248. Segons el context immediat, en què es diu que els proverbis enfortiran els ossos dels qui els posi en pràctica, podria semblar que la quantitat de 248 es refereix precisament al número d'ossos que, segons la tradició jueva, té el cos humà (idèntic, per cert, al nombre total de manaments positius). Això no obstant, com que en la literatura jueva medieval era ben freqüent indicar el nombre d'unitats que composaven una obra, bo i fent ús de la guematria,¹⁰⁸ el lector intueix que, malgrat la feliç coincidència, la quantitat de 248 no es deu referir tant a la dels ossos humans sinó a la dels proverbis aplegats a *Qüestions de vida*.¹⁰⁹

De fet així ho van entendre també alguns dels poetes que van enviar els seus poemes d'elogi a Moixé Natan, ja que l'ús que en tres d'ells es fa del terme **רמך** es presta a aquesta interpretació; en un d'ells el

---

¹⁰⁷ «Les meves paraules, fill meu, cisella i els meus manaments serva. / Si pares l'orella a la meua veu en la teva juventut, t'alegraràs. // Medecina per al teu príncep per sempre seran / i força dels teus ossos, i el seu nombre és 248».

¹⁰⁸ Un cas, ben proper al nostre, es troba a la *Mesura sagrada* de Iossef Qimkhí, on l'última paraula de cada capítol s'ha d'interpretar segons els principis de la guematria, ja que indica al lector el nombre total de versos continguts en aquell capítol.

¹⁰⁹ D'altra banda, el mot **רמך** (*ramakh*) significa «tot el cos humà» i d'aquesta manera complementa, de manera ben suggerent, la informació sobre la quantitat de proverbis que conté el recull: els 248 proverbis comprenen tot allò relatiu a la vida de l'home.

seu significat és clarament intercanviable amb el que se li dona a [58.8]: 248 proverbis, i en els altres dos ressona al darrere del mot «llança», construït precisament amb les mateixes consonants. Els poemes són d'Escapat Malet: [f. 97r / 3]; de Bonjudà Vidal: [f. 97r / 6] i, el tercer, d'un poeta anònim: [f. 97v / 3].¹¹⁰

[f. 97r / 3]

1 הֵן כָּל בּוֹגֵן וְשָׂר אֶז יָ / שִׁיר, מִשָּׁה יִכּוֹן וַיִּשְׁמַח.

2 אָמְרוּ בְּשִׁיר זִוְלָתוֹ מֵ / גֵן אִם יִרְאֶה וְרִמָּח.¹¹¹

[f. 97r / 6]

1 גּוֹדֵר פָּרִץ תּוֹךְ גִּבּוֹ עֵץ / חַיִּים נִטַּע, יַעֲשֶׂה צָמַח.

2 קָנֵא קָנֵאת אֵל וּלְעִזְרַת / עֲמוֹ קָם וַיִּקַּח רִמָּח.¹¹²

[f. 97v / 3]

1 אִישׁ רַב, פְּעָלִים מִן שָׁמוֹ הוֹד נוֹזְלָיו / עָלִי, מְעִידִים מְעֻשָׂיו וּדְבָרָיו.

2 חֶקֶר וַתֵּן אֶת מִשְׁלָיו, בָּם אָנוּשׁ / יַחֲכֶם וְהֵם נִגְדַּח רִמָּח אֵיבָרָיו.¹¹³

A la vista, però, de la variada i divergent quantitat de proverbis que hi ha entre els diversos testimonis de *Qüestions de vida* ens inclinem a valorar el nombre de 248, que tantes ressonàncies positives tenia per a

¹¹⁰ És significatiu que en aquest tercer poema el copista hagi escrit un puntet precisament al damunt de cadascuna de les tres consonants d'aquest mot.

¹¹¹ «Vet aquí que quan cada músic i cantor can- / tarà, Moixé es consolidarà i s'alegrarà. // Diuen en el cant que, tret d'ell, cap es- / cut es veu ni cap llança».

¹¹² «El reconstructor de muralles al mig del seu jardí l'arbre / de la vida ha plantat i ha tret brot. // Ha sigut zelós de zel diví i en auxili / del seu poble s'ha aixecat i ha pres la llança [o: els 248 proverbis]».

¹¹³ «És home important, més per les obres que flueixen d'ell que pel seu nom gloriós, / i superior, tal com testimonien els seus actes i les seves paraules. // Examina i transmet els seus proverbis, amb ells un home / serà savi i s'ajusten als seus 248 membres».

la mentalitat jueva, més com una fita ideal que el resultat exacte del recompte de tots els proverbis. Ho avalaria el fet que, d'una banda, tots els testimonis hagin mantingut la indicació d'aquesta quantitat i, de l'altra, el seu còmput total de proverbis sigui, paradoxalment, diferent.

Si tenim en compte els proverbis que apareixen en tots els testimonis i que vindrien a formar una mena de corpus comú, la quantitat resultant no s'allunya gaire de 248 ja que sumen un total de 249 proverbis.¹¹⁴ Ara bé, aquest corpus comú no es concreta en cap testimoni sinó que les diverses tradicions textuais tendeixen sempre a ampliar-lo. Així ens trobem que, entre els manuscrits més antics, P compta amb un total de 308 proverbis i L^M amb 265 proverbis. Les edicions i els manuscrits posteriors a aquestes arriben a sumar 258 proverbis. Si tenim en compte que entre els proverbis de les diverses tradicions textuais n'hi ha de comuns però també n'hi ha de diferents, el nombre total de proverbis que es pot arribar a aplegar sota el mateix títol de *Qüestions de vida*, la major part dels quals provenen de les tradicions textuais més antigues, arriba a la xifra de 322.

Aquest és l'estat de la qüestió i és a partir d'ell que s'ha de respondre a la pregunta pel nombre de proverbis inclosos al recull de *Qüestions de vida*. És ben possible que, en un primer estadi d'elaboració del text, la quantitat de proverbis que el formaven fos exactament de 248, tal com el terme המך i el corpus comú de 249 hi apunten, i que en estadis successius, de mà de Moixé Natan en persona o d'altres mans que n'havien conservat la memòria, s'hi afegissin més proverbis seus. És ben

---

¹¹⁴ Si d'aquests descomptéssim el poema [0], que és on figura el títol de l'obra i que manca a L^M, el resultat seria exactament de 248 proverbis.

probable també que alguns editors de l'obra interpolessin proverbis que ja no tenien res a veure amb Moixé Natan però que, pel tema i la forma que tenien, resultaven propers als que havien estat compostos per ell. Només en una ocasió: els tres proverbis del capítol 56 de L^M, es constata una factura i una temàtica tan diferents de les dels altres proverbis que no és gens agosarat veure-hi una interpolació.¹¹⁵ Tret d'aquest cas, la resta de material paremiològic presenta una semblança tan gran entre si que qualsevol tasca de destriar-lo en funció d'uns hipotètics estadis d'elaboració del text és converteix a la pràctica en una missió impossible. Per això en aquesta edició crítica els presentem tots, respectant i assumint com a bo l'estadi final del text.

La majoria de proverbis de *Qüestions de vida* són aparellats, per bé que també hi ha tercets: [3.4], [12.1], [25.7], [31.2] i [42.1]; quartets: [5.2], [20.3], [21.2], [25.14], [39.2] i [54.4], i un sextet: [43.1]. La rima és

---

¹¹⁵ En aquest sentit, és interessant notar que un dels mots del poema encomiàstic d'Itskhaq Perfet (veg. [f. 96v / 1] a l'apèndix que segueix al capítol V) que el copista de P va indicar amb uns punts al damunt: תבבל, el retrobem a l'expressió: בתבבל, que figura al primer proverbí del capítol 30. El lloc no és casual, ja que [30.1] fa de frontissa entre les dues meitats (cap. 1-29 i 30-58) amb què es pot dividir el llibre de Moixé Natan, sempre, és clar, que al còmput total de l'obra no s'hi inclogui el capítol de més testimoni a L^M (veg. l'apartat precedent, dedicat a la divisió en capítols de *Qüestions de vida*, on assenyalàvem que L^M té 59 capítols, cosa que evidentment altera el centre físic del llibre i el desplaça de [30.1]), dels proverbis del qual comentàvem que tenen unes característiques determinades que els diferencien de la resta de proverbis de l'obra. Tot indicaria, doncs, que ens trobem amb una interpolació posterior (no sabem si obra del mateix copista o no) que no constava al pla primicer de l'obra: la meitat de la qual Itskhaq Perfet va assenyalar amb el joc subtil de reutilitzar en el seu poema un dels mots del proverbí-frontissa [30.1].

5. EL LLIBRE *QÛESTIONS DE VIDA* DE MOIXÉ NATAN I LA LITERATURA PAREMIOLÒGICA MEDIEVAL HEBREA (SEGLES XIII-XIV)

Els estudiosos de la literatura hebrea han classificat el període comprès en la baixa edat mitjana com a postclàssic¹¹⁷ i han justificat el protagonisme principal que la qüestió moral hi va jugar com una conseqüència del que ja tenia dins del pensament medieval. Aquesta posició de força va fer que àmbits i gèneres literaris que ben poc tenien a veure amb el fet moral, sucumbessin al seu influx i es convertissin en els seus missatgers i difusors.

Aquest capteniment de la moral jueva amb la literatura durant els segles de la baixa edat mitjana, és ben diferent del que va mantenir durant l'anomenat període clàssic de la literatura hebrea (segles IX-XI) i, de manera especial, a les terres de la frontera superior de l'al-Andalus, ja que els autors que s'hi van interessar van circumscriure la seva producció ètica a uns gèneres literaris determinats.¹¹⁸ Xelomó ibn Gavirol (c. 1020 -

---

¹¹⁷ Seguim la divisió tradicional proposada per M. Waxman segons la qual el període postclàssic va del 1200 al 1450 o fins al 1492 en el cas dels regnes peninsulars, veg. MEYER WAXMAN, *A History of Jewish Literature*, New York; London, 1960, vol. II, pp. 54-56.

¹¹⁸ Efectivament, la literatura ètica medieval del període clàssic es diferencia de la que l'havia precedit perquè es va anar alliberant de l'influx de la literatura hagàdica i midràixica, va convertir l'estudi del fet moral en un subjecte amb prou identitat com per esdevenir finalment autònom i li va assignar uns recursos literaris propis, veg. JOSEPH DAN, *Jewish Mysticism and Jewish Ethics*, Seattle; London, 1986, p. 7.

c. 1057) i Bakhia ben Iossef ibn Paquda (1040-1110)¹¹⁹ van ser els principals exponents d'una manera de fer ètica inspirada en la raó i la filosofia o, com a mínim, en la saviesa humana que les col·leccions de sentències i contes orientals, traduïdes de poc a l'àrab, els feien avinent i a les quals tenien accés de primera mà.

Els seus seguidors van continuar el diàleg entre les idees ètiques aportades pels nous corrents filosòfics i els conceptes jueus tradicionals però, a diferència d'ells, van optar des d'un punt de vista lingüístic per l'hebreu, que es va convertir en la llengua en què van vehicular la seva producció ètica i moral: ja sigui perquè escrivien les seves obres directament en hebreu, ja sigui perquè traduïen a l'hebreu bona part de les obres que els grans mestres els havien llegat en àrab.

De fet, tant la fi del període clàssic com l'inici del període postclàssic es van caracteritzar per una activitat traductora abundant i entusiasta. Els primers llibres a ser traslladats a l'hebreu foren precisament les grans obres del corpus eticofilosòfic precedent i, en un segon moment, les obres ètiques no judaiques, de manera preferent les antigues col·leccions orientals de contes i proverbis.

La riquesa i varietat del material de contingut ètic que els torsimanyts van posar a l'abast dels autors postclàssics explica la idiosincràsia de la literatura ètica d'aquest període: la constatació de la preeminència de la raó i la filosofia en les obres clàssiques va motivar, com a reacció, l'aparició d'un sistema ètic arrelat de manera gairebé

---

¹¹⁹ I a la seva manera també Moixé Sefardí, de convers Pedro Alfonso (1062-c. 1135), veg. MARÍA JESÚS LACARRA; ESPERANZA DUCAY, *Pedro Alfonso. Disciplina clericalis*, Zaragoza, 1980, pp. 23-28.

exclusiva en els postulats de la religió jueva.¹²⁰ Això no implica però, que la producció ètica d'aquest període fes taula rasa del racionalisme de la precedent, ja que alguns principis metodològics (com la penetració de la lògica en el discurs) i recursos literaris (els que l'antiga saviesa oriental havia elaborat en les faules, contes, llegendes i parèmies) van perdurar en la nova etapa.

És en aquest moment, de màxima dialèctica entre corrents oposats de pensament i de major abundància de recursos, que la qüestió pel fet moral va anar guanyant un espai cada vegada més gran dins de la literatura jueva. Diversos factors així ho proven, com: l'aparició d'una gran quantitat d'obres que tracten sobre la conducta que s'adiu al bon jueu;¹²¹ la reducció o quasi desaparició de gèneres i motius que en el període precedent havien experimentat una gran acceptació i difusió i ara eren considerats polèmics, de mal gust i fins i tot, en determinats casos (com la poesia bàquica o determinada poesia amorosa), immorals; la reconversió d'alguns mitjans expressius;¹²² la gran quantitat de gèneres

---

¹²⁰ Aquest va ser el principal objectiu del corrent literari ètic que, a partir del segle XIII, es va anar fent fort als regnes cristians de la Península, a Provença i a Itàlia, i que es coneix amb el nom de literatura ètica rabínica.

¹²¹ Veg. M. WAXMAN, *A History*, vol. II, pàg. 273. Hi ha qui suggereix que en aquesta època la pregunta que es mirava de respondre no era tant què s'havia de fer (cosa que ja era clara i estava assumida), sinó la seva justificació: per què hom s'havia de comportar d'aquella manera determinada, veg. J. DAN, *Jewish Mysticism*, p. 13.

¹²² La poesia hebrea abandona, metafòricament parlant, els secrets jocs plasents amb què rics i intel·lectuals l'afalagaven als jardins closos de les seves cases i es converteix en un mitjà més d'adoctrinament moral: amb poemes llargs, epigrames, tractats populars d'ètica o, fins i tot, amb un gènere tradicionalment caracteritzat per ser un instrument d'evasió i entreteniment i que també va acabar sucumbint a l'esperit

literaris amb què el món tradicional rabínic va vehicular la seva proposta ètica: monografies, reculls d'homilies, testaments, epístoles, col·leccions de faules, comentaris a llibres bíblics i talmúdics, etc.¹²³

A l'interior d'aquest panorama literari marcat per una efervescència generalitzada pel fet moral, l'edició de col·leccions de proverbis, que ja durant el període clàssic havia atret l'interès de comptadíssims autors, no va experimentar cap millora. De poc li va servir la frenesia moralitzant que s'estava vivint ja que, de tots, fou el gènere menys practicat.

Del període clàssic excel·leix la col·lecció de proverbis de Xelomó ibn Gavirol titulada *Selecció de perles*.¹²⁴ Va ser escrita durant la primera meitat del segle XI. La seva llengua era l'àrab, com a la resta d'obres d'aquest autor i de la majoria de les escrites en aquest període per

---

moralitzant dels nous temps, la *maqama*, veg. M. WAXMAN, *A History*, vol. II, pp. 54-56.

¹²³ Veg. JOSEPH DAN, "Ethical Literature", a: *Encyclopædia Judaica*, Jerusalem, 1978, vol. 6, col. 925.

¹²⁴ Un mal fat sembla haver perseguit les obres d'Ibn Gavirol i haver esborrat les proves de la seva autoria: la popularitat creixent, per exemple, del seu *Fons vitæ* va anar aparellada de la difuminació dels trets personals del seu autor; la seva col·lecció de proverbis va ser atribuïda durant molt de temps a Iedaia ha-Peniní i si finalment s'ha pogut adjudicar a Ibn Gavirol és gràcies a la versió hebrea que en va fer Iossef Qimkhí, veg. ALEXANDER MARX, "Gabirol's Authorship of the Choice of Pearls and the Two Versions of Joseph Kimhi's Shekel Hakodesh", *Hebrew Union College Annual*, 4, 1927, pàg. 436-438; MARÍA JOSÉ CANO, "Estudio preliminar", a: JOSÉ MARÍA MILLÁS VALLICROSA, *Šelomó ibn Gabirol como poeta y filósofo*, Granada, 1993, pp. XXII-XXIII.

escriptors jueus. Com que de l'original àrab gairebé no n'ha romàs res,¹²⁵ hem de recórrer a les versions hebrees que es van fer del text per tal de poder-ne fer una breu presentació. L'any 1167, poc més d'un segle després de la seva aparició, Iehudà ben Xaül ibn Tibon (1120-1190), de la cèlebre nissaga de torsimanys afincada a Lunel, acabava i donava a conèixer la traducció que n'havia fet: el מִבְּחַר הַפְּנִינִים (*Mivkhar ha-peninim* o *Selecció de perles*). Aquesta primera versió en hebreu té un total de 652 proverbis, escrits en prosa, i els aplega en 64 capítols.¹²⁶

Malgrat la limitació que la forma d'una obra com *Selecció de perles* (que no és altra cosa que un llistat de proverbis) presenta, hi ha qui ha observat que Ibn Gavirol hi tracta el fet moral de manera coherent amb la mentalitat que postulava la integració de raó i fe. El fet que s'hagi servit de les col·leccions àrabs de sentències i contes (com la de Hunayn, el *Kalila i Dimna*, la d'Ibn Khazam...) i dels llibres sapiencials bíblics (preferentment *Proverbis*) i rabínics (fent-se ressò dels *exempla* i les parèmies intercalades en la literatura mixnaica i talmúdica) seria una faceta més de la integració de raó i fe postulada prèviament, ja que mostra com, en el seu tractament del fet moral, no es cenyia exclusivament a

---

¹²⁵ De l'original àrab només n'han perviscut dos folis, veg. J. M. CANO, "Estudio preliminar", p. XXII.

¹²⁶ B.H. Ascher emet el següent judici sobre la traducció de Iehudà ibn Tibon: *The hebrew translation [de Iehudà ibn Tibon] will occasionally be found somewhat harsh and obscure in its phraseology, owing to the employment of biblical words in a sense different from the original meaning, but on the whole the translation may be termed successful*, veg. BENJAMIN HAYIM ASCHER, *A Choice of Pearls. Ethical Sentences, Maxims and Salutory Reflections of Rabbi Salomon Ibn Gabirol and Translated into Hebrew by Rabbi Jehuda Ibn Tibbon*, London, 1859, pp. XV-XVI.

l'ensenyament religiós, sinó que hi va incorporar elements extrets de la raó humana i de la saviesa popular.¹²⁷

Contemporàniament al *Mivkhar ha-peninim* de Iehudà ibn Tibon i no gaire lluny de Lunel, a Narbona, Iossef ben Itskhaq Qimkhí escrivia la seva personal versió hebrea del recull d'Ibn Gavirol: el שקל הקודש (*Xéqel ha-qódeix* o *Mesura sagrada*) una adaptació poètica de l'original en prosa.¹²⁸ Aquesta versió mètrica tradueix tan sols una part de les sentències i les aplega en només 22 capítols. Al final de cada capítol un apartat de rima homònima indica el tema que s'hi ha tractat i la quantitat de versos que conté.

Unes dècades després, entrat ja el segle XIII, concretament entre 1216 i 1218, alguns intel·lectuals de Lunel van demanar a Iehudà ben Xelomó al-Kharizí que els traduís a l'hebreu el *Kitab adab al-falàsifa* de

---

¹²⁷ Veg. M. WAXMAN, *A History*, vol. I, pp. 355 i 461; DAVID GONZALO MAESO, *Selomó ibn Gabirol. Selección de perlas. Mivhar ha-peninim. (Máximas morales, sentencias e historietas)*, Barcelona, 1977, pp. 22-23; J. DAN, *Jewish Mysticism*, pp. 21-22; J. LOMBA, *La corrección de los caracteres*, pp. 41-42; J. LOMBA, *Ibn Paquda. Los deberes de los corazones*, Madrid, 1994, pp. XXIX-XXXII; J. LOMBA, "La filosofía judía en Zaragoza: de Ibn Gabirol a Ibn Paquda", a: JUDIT TARGARONA; ANGEL SÁENZ-BADILLOS; RICARDO IZQUIERDO (coord.), *Pensamiento y mística hispanojudía y sefardí*, Cuenca, 2001, pp. 34-39.

¹²⁸ H. Gollancz jutja la versió de Iossef Qimkhí amb els termes següents: *It will become clear [...] not only how far Kimchi carried out his intention as set forth in his brief introductory remarks of weighting these Maxims in the balance of metre, but also what a delightful original turn Kimchi gave to the somewhat rough, too laconic, and, often on that account, obscure expressions as contained in the Hebrew version of the Mivhar*, veg. HERMANN GOLLANCZ, *Shekel Hakodesh (The Holy Shekel) of Joseph Kimchi*, Oxford, 1919, p. XIII.

Hunayn i així va veure la llum, dins ja del període postclàssic, el מוסרי הפילוסופים (*Musré ha-pilosofim* o *Els ensenyaments dels filòsofs*).¹²⁹

Aquestes foren les obres que el conreu d'aquest gènere durant els segles XI-XIII va arribar a produir. Són poques i això els dona encara més valor ja que, a la pràctica, són també l'única possibilitat que resta d'accedir als proverbis d'aquest període en un estat gairebé pur, és a dir, amb un context literari reduït a la mínima expressió i lliures, per tant, de l'influx que aquest sol exercir sobre les unitats literàries que el conformen. Les altres vegades que apareixen parèmies a la literatura hebrea medieval les trobem inserides dins de textos. I són la majoria. I malgrat que pel nostre estudi seria molt convenient disposar de més col·leccions de proverbis, el cert és que no podem evitar de valorar aquesta situació com a molt positiva, ja que, de fet, aquest era el destí natural a què, tard o d'hora, estaven destinats els proverbis recollits en les col·leccions esmentades: alliberar i difondre la saviesa, que amb tant de zel preservaven entre les quatre paraules que els formaven, tan bon punt s'integraven en un context precís.¹³⁰ De fet, la poesia i la narrativa

---

¹²⁹ Veg. MORITZ STEINSCHNEIDER, *Jewish Literature from the eighth to the eighteenth Century with an Introduction on Talmud and Midrasch. A Historical Essay*, Hildesheim, 1967, p. 174; CARLOS DEL VALLE RODRÍGUEZ (ed.), *Judá ben Shēlomo al-Ḥarizi. Las asambleas de los sabios (Taḥkemoní)*, Múrcia, 1988, pp. 14-20, esp. 16 i 19.

¹³⁰ La saviesa recollida a les parèmies adquireix la seva màxima eficàcia en ser contextualitzada de nou: ja sigui en la llengua oral o en l'escrita. En efecte, la funció primordial de la parèmia, sorgida, tinguem-ho present, d'un lent procés d'abstracció d'una gran pluralitat de fets i experiències anàlogues, és ajudar a interpretar correctament i sàvia la realitat. Per això, el seu missatge resplendeix de debò quan se'l

d'intencionalitat didàctica, tan freqüents durant l'edat mitjana, van saber apreciar els avantatges que els oferia la formulació breu, sintètica i expressiva dels proverbis i hi van recórrer amb freqüència perquè els ajudés a vehicular el seu missatge sapiencial.¹³¹

A Catalunya tenim un exemple clar de la utilització de parèmies en obres de caire didàctic en el *בן המלך והנזיר* (*Ben ha-mélekh veva-nazir* o *El príncep i el monjo*) d'Avraham ben Xemuel ibn Khasdai: una bella col·lecció de contes en prosa rimada i poesia, adaptació d'un original àrab, que hom tendeix a datar, per la seva elevada qualitat literària, cap al final de la producció escrita d'aquest jueu barceloní de la primera meitat del segle XIII.¹³² O també en el poema que, durant la segona meitat del segle XIII, Iossef Ezobi va compondre en ocasió de les noces del seu fill: *קערת כסף* (*Qearat késef* o *La safata d'argent*), farcit de dictats ètics i proverbis.¹³³

---

torna a inserir en la realitat en un doble procés de comprensió i transformació de la mateixa.

¹³¹ Trobem proverbis encastats en narracions exemplars, poemes didàctics, contes, tractats ètics, etc., veg. M. WAXMAN, *A History*, vol. II, pp. 58-64 i 273-282; p. 30 nota 68, 1971, ירושלים, *עזרא פליישר, משלי סעיד בן באבשאד*; M. STEINSCHNEIDER, *Jewish Literature*, p. 173.

¹³² Quant a l'autor, la seva obra i les tradicions prèvies a la mateixa, veg. la introducció de l'edició catalana d'aquest llibre a TESSA CALDERS I ARTÍS, *El Príncipe i el Monjo, d'Abraham ben Šemuel ha-Levi ibn Hasday*, Sabadell, 1987, pp. 11-66. Al final del llibre hi ha un apèndix amb un elenc dels proverbis que es troben intercalats al text, pp. 257-268.

¹³³ E. FELIU; J. RIERA, *Poemes hebraics*, pp. 126-129; MANUEL FORCANO, "La Safata d'argent de Iossef Ezobi", *Anuari de Filologia. Estudis Hebreus i Arameus*, XX, 1997, secció E, num. 7, pp. 67-79.

A mitjan segle XIV, un segle i mig després de l'aparició de les traduccions hebrees esmentades, Moixé Natan, jueu de Tàrraga, va realitzar la seva personal i solitària incursió en el gènere i va escriure el recull titulat *Qüestions de vida*.¹³⁴

---

¹³⁴ L'existència d'aquesta col·lecció de proverbis a la Corona catalanoaragonesa mostra que el gènere inaugurat per Xelomó ibn Gavirol també va fruitar al Principat, ampliant-se així cap a casa nostra la perspectiva que J. Lomba defensava només per a Castella i el sud d'Europa, veg. J. LOMBA, *Ibn Paquda. Los deberes de los corazones*, pp. LV-LVI.

6. EL LLIBRE *QÜESTIONS DE VIDA* DE MOIXÉ NATAN I LES COL·LECCIONS DE PROVERBIS HEBREES I CATALANES

Seria absurd creure que Moixé Natan va crear la seva obra *ex nihilo*. Cap autor ho fa. Per això no ha de sorprendre ningú que dins del seu recull s'hi percebi el ressò d'altres llibres i autors, tal com a continuació indicarem.

En algunes de les col·leccions medievals que hem anat citant al llarg d'aquest capítol hi ha proverbis que, sense cap mena de dubte, van inspirar Moixé Natan a l'hora de compondre els seus. Nosaltres n'hem localitzat diversos¹³⁵ dins de *Selecció de perles*, *Mesura sagrada*, *El príncep i el monjo*, *Safata d'argent*, *Llibre de saviesa*, *Llibre de paraules e dits de savis e filòsofs*, *Llibre de Cató* i el llibre de *Mil proverbis*. N'hem trobat també als llibres sapiencials bíblics de *Proverbis* i de *Cohèlet* (fins i tot s'hi percep alguna semblança amb el *Siràcida*), al tractat mixnaic *תובת* (*Avot, Pares*) i al *תחכמוני* (*Takhkemoni, L'enginyós*) de Iehudà ben Xelomó al-Kharizí.¹³⁶

---

¹³⁵ Els trobareu indicats, al llarg de l'edició de *Qüestions de vida*, a l'aparat crític i també els podeu consultar a l'índex que hi ha al final de la tesi.

¹³⁶ En aquest sentit és ben curiós que un dels fragments en què clarament Moixé Natan s'inspira en l'obra de Iehudà al-Kharizí es trobi precisament al poema que obre el recull i que conté el seu títol. Dic que es curiós, perquè al manuscrit de París es va copiar *Qüestions de vida* immediatament després de *L'enginyós*, segurament perquè per al lector instruït o per al copista atent la relació entre ambdues obres quedava més que palesa en aquest apartat d'obertura.

A partir de la reutilització d'aquest material gnòmic podem comprovar que les lectures de Moixé Natan, que no es deurién exhaurir en els títols esmentats prèviament, a més de variades (en autors, en gèneres, en llengües...), es van convertir en terra fèrtil i van transformar el seu lector en escriptor i els vells proverbis que contenien, en obra nova.

A més de parèmies però, Moixé Natan va manllevar altres elements d'aquestes obres, entre els quals enumerem:

(1) L'agrupament dels proverbis en capítols (present a *Selecció de perles*, *Mesura sagrada*, *Llibre de paraules e dits de savis e filòsofs*, *Llibre de Cató* i el llibre de *Mil proverbis*).¹³⁷

(2) La composició ritmada i rimada dels proverbis (com a *Mesura sagrada*, *El príncep i el monjo*, *Safata d'argent*, *L'enginyós* o a *Proverbis d'ensenyament*).

---

¹³⁷ Val a dir que en relació a *Selecció de perles* l'obra de Moixé Natan comparteix vint-i-dos epígrafs amb un enunciat idèntic (els dels capítols 1, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 14, 18, 24, 26, 29, 30, 38, 42, 46, 49, 52, 55 i 57) i set amb un tipus de connexió més temàtica i menys literal (els dels capítols 2, 19, 20, 21, 22, 23 i 40). Si la comparem amb *Mesura sagrada* són tretze els enunciats idèntics de l'obra de Moixé Natan (els dels capítols 1, 7, 8, 9, 11, 12, 24, 29, 30, 42, 46, 49 i 55) i quatre els que mostren una certa connexió temàtica (els dels capítols 19, 20, 27 i 40). De manera semblant, però tenint en compte que els epígrafs estan escrits en català, també es pot establir una relació d'equivalència entre certs títols de *Qüestions de vida* i el *Llibre de paraules e dits de savis e filòsofs* (entre els quals destaquen el «De fembres», el «De parents, fills i germans» i el «De vestidures», absents en els reculls hebreus esmentats) i els *Mil proverbis* (on, juntament amb els dos primers dels que acabem d'esmentar, també trobem capítols dedicats als deu manaments, l'oració, la fortalesa, la consolació i la ira).

(3) El primer capítol dedicat a la saviesa (com a *Proverbis*, *Selecció de perles* i *Mesura sagrada*).¹³⁸

---

¹³⁸ De manera semblant a les dues col·leccions de proverbis medievals, aquest primer capítol dedicat a la saviesa compta, també a *Qüestions de vida*, amb un nombre destacat de proverbis: dotze.

APÈNDIX I

ELENC DE CAPÍTOLS I DISTRIBUCIÓ DELS PROVERBIS SEGONS LES DIVERSES TRADICIONS TEXTUALS DE *QÜESTIONS DE VIDA*

NÚMERO D'ORDRE	TÍTOL DEL CAPÍTOL	PROVERBIS COMUNS A TOTES LES TRADICIONS TEXTUALS	PROVERBIS PROPIS DE TRADICIONS TEXTUALS DETERMINADES
א	מאמר החכמה	P L^M C V Bp J^B J^K B J^S H: 10 proverbis, dels quals P [1.1] equival a L ^M C V Bp J ^B J ^K B J ^S StP H [0]	P: 1 proverbí C V Bp J^B J^K B J^S StP H: 2 proverbis
ב	מאמר העצה	P L^M C V Bp J^B J^K B J^S H: 4 proverbis	P: 1 proverbí
ג	מאמר האמונה	P L^M C V Bp J^B J^K B J^S H: 4 proverbis	
ד	מאמר התפלה	P L^M C V Bp J^B J^K B J^S H: 4 proverbis	
ה	מאמר הזריזות	P L^M C V Bp J^B J^K B J^S H: 3 proverbis	P: 1 proverbí
ו	מאמר החריצות	P L^M C V Bp J^B J^K B J^S H: 4 proverbis comuns, dels quals el [6.4] correspon a L ^M [7.4] i a Bp J ^B J ^K B J ^S C V O [7.2].	P: 1 proverbí
ז	מאמר הענוה	P L^M C V Bp J^B J^K B J^S H: 3 proverbis comuns; a part d'aquests el L ^M [7.4] i el Bp J ^B J ^K B J ^S C V H [7.2] corresponen al [6.4].	
ח	מאמר השתיקה	P L^M C V Bp J^B J^K B J^S H: 4 proverbis	P: 2 proverbis P L^M: 1 proverbí P C V Bp J^B J^K B J^S H: 1 proverbí
ט	מאמר הסבל	P L^M C V Bp J^B J^K B J^S H: 4 proverbis	P: 1 proverbí
י	מאמר העשירי יהיה קדש לייא [amb l'afegitó	P L^M C V Bp J^B J^K B J^S H: 10 proverbis	C V Bp J^B J^K B J^S H: 1 proverbí

	de P f. 95v: ונכללו בו [עשרת הדברות]		
יא	מאמר הצדקה	$P L^M C V Bp J^B J^K B J^S H$: 5 proverbis	$P L^M$: 1 proverbis
יב	מאמר הבקור	$P L^M C V Bp J^B J^K B J^S H$: 3 proverbis	P : 1 proverbis
יג	מאמר הגבורה	$P L^M C V Bp J^B J^K B J^S H$: 4 proverbis	
יד	מאמר המחילה	$P L^M C V Bp J^B J^K B J^S H$: 4 proverbis	
טו	מאמר הנחמה	$P L^M C V Bp J^B J^K B J^S H$: 3 proverbis	P : 2 proverbis
יו	מאמר הלב	$P L^M C V Bp J^B J^K B J^S H$: 4 proverbis	
יז	מאמר השכל	$P L^M C V Bp J^B J^K B J^S H$: 4 proverbis	P : 1 proverbis
יח	מאמר המוסר	$P L^M C V Bp J^B J^K B J^S H$: 3 proverbis	P : 4 proverbis
יט	מאמר קנין החברים	$P L^M C V Bp J^B J^K B J^S H$: 4 proverbis	P : 1 proverbis $P L^M$: 1 proverbis
כ	מאמר קנין האוהבים	$P L^M C V Bp J^B J^K B p J^S$ H : 5 proverbis	$P L^M p$: 1 proverbis P $C V p Bp J^B J^K B J^S H$: 1 proverbis
כא	מאמר קנין העשר	$P L^M C V Bp J^B J^K B J^S H$: 3 proverbis	P : 2 proverbis
כב / L^M : כג	מאמר יתרון החכמה מן העשר	$P L^M C V p Bp J^B J^K B p J^S$ H : 3 proverbis comuns, dels quals el [22.1] manca a p.	
כג / L^M : כב	מאמר העשיר	$P L^M C V p Bp J^B J^K B J^S$ H : 5 proverbis	P : 1 proverbis
כד	מאמר המתון	$P L^M C V p Bp J^B J^K B J^S$ H : 3 proverbis	
כה	מאמר המדות המועילות	$P L^M C V Bp J^B J^K B J^S H$: 13 proverbis	P : 2 proverbis
כו	מאמר הלשון	$P L^M C V Bp J^B J^K B J^S H$: 3 proverbis	
כז	מאמר השפלות	$P L^M C V Bp J^B J^K B J^S H$: 3 proverbis	P : 1 proverbis
כח	מאמר הראוי לחמול עליו	$P L^M C V Bp J^B J^K B J^S H$: 3 proverbis	P : 1 proverbis
כט	מאמר הסתרת הסוד	$P L^M C V Bp J^B J^K B J^S H$: 3 proverbis	

ל	מאמר המלך	$P L^M C V B p J^B J^K B J^S H$: 3 proverbis	P: 2 proverbis
לא	מאמר היין	$P L^M C V B p J^B J^K B J^S H$: 3 proverbis	
לב	מאמר האשה	$P L^M C V B p J^B J^K B J^S H$: 6 proverbis	P: 1 proverbis
לג	מאמר האכילה	$P L^M C V B p J^B J^K B J^S H$: 4 proverbis	P: 1 proverbis
לד	מאמר המלבוש	$P L^M C V B p J^B J^K B J^S H$: 6 proverbis	
לה	מאמר ההתעסקות	$P L^M C V B p J^B J^K B J^S H$: 3 proverbis	L^M : 1 proverbis
לו	מאמר העמל	$P L^M C V B p J^B J^K B J^S H$: 5 proverbis	
לז	מאמר המותרות	$P L^M C V B p J^B J^K B J^S H$: 3 proverbis	
לח	מאמר התאוה	$P L^M C V B p J^B J^K B J^S H$: 4 proverbis	
לט	מאמר תוכחת הזמן	$P L^M C V B p J^B J^K B J^S H$: 9 proverbis	P: 2 proverbis
מ	מאמר היחס	$P L^M C V B p J^B J^K B J^S H$: 3 proverbis	$P L^M$: 1 proverbis
מא	מאמר התמורה	$P L^M C V B p J^B J^K B J^S H$: 3 proverbis	
מב	מאמר זלות השאלה	$P L^M C V B p J^B J^K B J^S H$: 2 proverbis	P: 2 proverbis $L^M C V B p J^B J^K B J^S H$: 1 proverbis
מג	מאמר כפירת החסד	$P L^M C V B p J^B J^K B J^S H$: 2 proverbis	P: 2 proverbis
מד	מאמר האחים	$P L^M C V B p J^B J^K B J^S H$: 3 proverbis	
מה	מאמר הערבות	$P L^M C V B p J^B J^K B J^S H$: 2 proverbis	
מו	מאמר הקנאה	$P L^M C V p B p J^B J^K B J^S H$: 4 proverbis	L^M : 1 proverbis
מז	מאמר הצחוק	$P L^M C V p B p J^B J^K B J^S H$: 2 proverbis	P: 10 proverbis $L^M C V p B p J^B J^K B J^S H$: 3 proverbis
מח	מאמר ההפכפכות	$P L^M C V p B p J^B J^K B p J^S H$: 4 proverbis	
מט	מאמר האולת	$P L^M C V B p J^B J^K B J^S H$: 5 proverbis	P: 1 proverbis
ן	מאמר הכעס	$P L^M C V p B p J^B J^K B J^S H$: 6 proverbis	
נא	מאמר המחלקת	$P L^M C V p B p J^B J^K B J^S H$: 4 proverbis	

נב	מאמר המהירות	$P L^M C V Bp J^B J^K B J^S H$: 3 proverbis	L^M : 1 proverbis
נג	מאמר העצלה	$P L^M C V Bp J^B J^K B J^S H$: 4 proverbis	P : 2 proverbis
נד	מאמר הפתאים	$P L^M C V p Bp J^B J^K B J^S H$: 4 proverbis	L^M : 1 proverbis
נה	מאמר הגאווה	$P L^M C V p Bp J^B J^K B J^S H$: 5 proverbis	P : 1 proverbis L^M : 1 proverbis
נו / L^M : נז	מאמר כת המחבלים	$P L^M C V p Bp J^B J^K B J^S H$: 5 proverbis	P : 2 proverbis
L^M : נו	מאמר ברבנים לא הגונים		L^M : 3 proverbis
נז / L^M : נח	מאמר הרכיל	$P L^M C V p Bp J^B J^K B J^S H$: 4 proverbis	P : 1 proverbis
נט / L^M : נה	מאמר השלום	$P L^M C V p Bp J^B J^K B J^S H$: 8 proverbis	P : 1 proverbis $P C V Bp J^B J^K B J^S H$: 1 proverbis, que per a $C V Bp J^B J^K B J^S H$ és el [58.9] i per a P és el [0].

APÈNDIX II

ELENC DELS METRES PRESENTS A *QÜESTIONS DE VIDA I DELS PROVERBIS* ON AQUESTS SÓN EMPRATS¹³⁹

METRE	ESTRUCTURA	PROVERBIS
הַמְרָבָה	--u / ---u / ---u // --u / ---u / ---u	[1.2][1.5] [1.6] [1.9] [2.1] [2.3] [2.4] [3.3] [5.1] [5.3] [6.1] [6.2] [7.1] [8.6] [9.1] [10.4] [10.10] [11.1] [11.2] [11.5] [12.4] [13.3] [13.4] [14.2] [14.3] [15.3] [16.4] [17.4] [19.3] [19.4] [19.6] [20.4] [20.5] [21.4] [21.5] [24.2] [25.1] [25.2] [25.7] [25.8] [25.10] [25.12] [25.13] [25.15] [26.2] [28.3] [29.1] [29.3] [30.3] [31.1] [31.3] [32.4] [33.2] [34.6] [35.1] [35.2] [35.3] [36.3] [37.3] [38.3] [39.9] [39.11] [40.1] [40.2] [44.2] [44.3] [45.1] [47.1] [47.2] [47.3] [47.4] [47.6] [47.7] [47.9] [49.5] [50.2] [51.1] [51.4] [52.3] [55.6] [56.1] [56.3] [56.4] [56.5] [57.5] [58.2] [58.3] [58.4] [58.7]
הַמְרָבִין	---u / ---u // ---u / ---u	[1.12] [11.3] [17.2] [20.3] [21.2] [25.9] [25.14] [26.1] [27.2] [33.4] [36.2] [36.4] [37.2] [39.2] [41.3] [42.1] [43.1] [47.3] [50.3] [57.3] [58.1]
הַשְּׁלֵם א	-u-- / -u-- / -u-- // -u-- / -u-- / -u--	[1.7] [5.2] [10.1] [10.5] [11.6] [19.2] [35.1] [42.3] [45.2] [47.11] [55.1] [58.5] [58.8] [58.9]
הַשְּׁלֵם ב	--- / -u-- / -u-- // -u-- / -u-- / -u--	[3.1] [3.2] [4.2] [8.2] [10.2] [10.9] [12.3] [23.3] [23.6] [30.1] [32.2] [34.2] [34.3]

¹³⁹ Hem adoptat la nomenclatura i la classificació dels diversos tipus de metre que H. Shirmann proposa a la seva antologia ja citada, veg. nota 116.

השָׁלֵם ג	--- / -u- / -u- // --- / -u- / -u-	[6.4] [17.5] [20.6] [38.1] [39.7] [39.8] [40.4] [43.4] [46.1] [56.3]
הַמְהִיר ב	-- / -u- / -u- // -- / -u- / -u-	[3.4] [4.1] [6.5] [8.5] [10.3] [17.3] [18.1] [21.3] [22.2] [23.1] [23.2] [23.5] [31.2] [32.7] [34.1] [36.5] [39.3] [40.3] [41.1] [42.1] [49.3] [50.1] [50.4] [50.5] [50.6] [53.2] [55.5] [56.2] [56.7]
הַמְתַּקֵּר ב	--u / --u / --u // --u / --u / --u	[5.4] [12.1] [14.1] [19.1] [23.4] [27.1] [32.1] [41.2] [43.2] [47.2] [47.4] [47.5] [47.8] [52.1]
הָאָרֶז א	---u / ---u / ---u // ---u / ---u / ---u	[8.7] [48.3] [54.2] [55.3] [57.2]
הָאָרֶז ב	--- / --u / --- / --- // --- / --u / --- / --u	[1.3] [1.4] [1.8] [2.2] [2.5] [4.3] [4.4] [7.3] [8.1] [9.2] [9.5] [10.7] [10.8] [10.9] [15.1] [15.2] [19.5] [20.1] [20.7] [22.1] [22.3] [24.3] [27.3] [27.4] [28.1] [28.2] [32.5] [33.5] [34.5] [37.1] [38.4] [39.1] [39.6] [42.2] [42.4] [43.3] [49.1] [49.4] [52.2] [54.1] [54.4] [55.6]
הַמְתַּפְּשֵׁט ב	-- / -u- / -u- // --u / -u- / -u-	[13.2] [18.4]
הַמְתַּפְּשֵׁט ג	-- / -u- / -- / -u- // -- / -u- / -- / -u-	[1.1] [1.10] [8.8] [11.4] [18.3] [18.5] [18.7] [20.2] [25.3] [25.4] [28.4] [29.2] [32.6] [33.3] [39.10] [46.3] [47.12] [48.1] [48.2] [48.4] [49.2] [49.6] [51.3] [53.4] [53.6] [54.3] [57.4] [58.6]
הַקָּל ב	--u / -- / -u- // --u / -- / -u-	[7.2] [14.4] [16.1] [16.2] [16.3] [17.1] [21.1] [38.2] [46.3] [46.4] [53.3] [53.5] [54.1] [55.4] [57.1]
הַקָּטוּעַ	--u / -u-u // --u / -u-u	[8.4] [18.2] [25.5] [26.3] [30.2] [30.4]
הַתְּנוּעוֹת	-- / -- / -- // -- / -- / --	[0] [1.1] [1.2] [1.11] [6.3] [8.3] [9.3] [9.4] [10.6] [12.2] [13.1] [15.4] [15.5] [18.6] [24.1] [25.6] [25.11] [30.5] [32.3] [33.1] [34.4] [36.1] [39.4] [39.5] [44.1] [46.2] [47.10] [51.2] [52.4] [53.1] [55.2]

	[56.2] [56.6] [56.1]
--	----------------------